

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXI (73) 2014/1

ZALOŽEN 1906

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

Bulletin d'ethnologie

Založen 1906

Ročník XXXI (73), 2014, číslo 1

Vydává Česká národopisná společnost za podpory Akademie věd České republiky,
v. v. i. v Praze

Adresa vydavatele: Národní třída 3, 117 20 Praha 1

Národopisný věstník je recenzovaný odborný etnologický časopis, vycházející
dvakrát ročně.

Pravidla pro publikování a veškeré informace pro autory jsou zveřejněny
na internetových stránkách České národopisné společnosti:

<http://www.narodopisnaspolcnost.cz/vestnik.php>.

Předseda redakční rady: doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Redaktor: PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., spolupráce na redakci Mgr. Jana
Nosková, Ph.D.

Redakční rada: PhDr. Karel Altman, CSc., PhDr. Helena Beránková, Dr. Zorica
Divac (Bělehrad), PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., Anna Droždž, dr. (Cieszyn),
doc. PhDr. Hana Hlůšková, CSc. (Bratislava), PhDr. Markéta Holubová, Ph.D.,
Mgr. Marta Kondrová, PhDr. Ludmila Kopalová, PhDr. Helena Mevaldová,
Mgr. Markéta Palowská, Dr. Marketa Spiritova (Mnichov),
doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

Jazykové korektury: doc. PhDr. Josef, Štěpán, CSc.

Překlad do angličtiny: Mgr. Eva Románková a ASPENA spol. s r. o., Brno

Grafické zpracování, tisk: Metoda spol. s r. o., Brno

Číslo vychází k 1. červenci 2014

ISSN 1211-8117

Národopisný věstník je zapsán do evidence periodického tisku pod evidenčním
číslem: MK ČR E 18932 a je evidován v mezinárodních bibliografických
databázích AIO (*The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological
Institute*) a CEJSH (*Central European Journal of Social Sciences and Humanities*).

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

BULLETIN D'ETHNOLOGIE

XXXI (73) 2014/1

Obsah

Studie

Zdeněk Uherek, <i>Etnografie jako výzkumný nástroj na počátku 21. století. Příspěvek k diskusi o etnologické metodologii v podmínkách České republiky</i>	4
Eva Šipöczová, <i>Sociokultúrna sonda do života súčasných seniorov</i>	31
Barbora Valešová – Veronika Kuthanová, <i>Festivity vesnické komunity z pohledu školních kronik. Sondy do záznamů školních kronik vybraných lokalit z konce 19. století</i>	45
Maciej Kurcz, <i>Dostojne Matrony z nad Środkowego Nilu. Pleć i wiek w społeczeństwie wiejskim Sudanu Północnego</i>	64

Personalia

Eva Urbachová jubilující (<i>Petr Lidák</i>).....	80
Výběrová bibliografie Evy Urbachové (<i>Petr Lidák</i>).....	83
Blahopřání Danuši Sedlákové (<i>Helena Mevaldová</i>).....	90
Výběrová bibliografie prací D. Sedlákové (<i>Helena Mevaldová</i>).....	91
Jiřina Todorovová slaví (<i>Milena Secká</i>).....	92
Odešel Jan Souček (<i>Ludmila Tarcalová</i>).....	93

Knihy

Alena Křížová a kol.: <i>Archaické jevy tradiční lidové kultury na Moravě (Daniel Dědovský)</i>	95
Richard Biegel – Michaela Ottová – Jan Royt – Michal Tejček: <i>Divotvůrkyně Přeštická. 300 let obrazu a poutí (Markéta Holubová)</i>	96
Berno Heymer – Winfried Aßfald: <i>Hinterglasmalerei. Die Hinterglasbilder-sammlung des Altertumsvereins 1851 e.v. Riedlingen im Museum „Schöne Stiege“ (Luboš Kafka)</i>	97
Alexandra Navrátilová: <i>Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře (Klára Brožovičová)</i>	99
Jana Tichá: <i>Gloria, gloria, gloria, aby ta trnečka rodila... Jaro na Rožnovsku. Výroční zvyky a slavnosti (Eva Románková)</i>	101

Konference

Mezinárodní konference Rok 1953 v Československu (<i>Ingrid Pauknerová</i>).....	103
--	-----

Etnografie jako výzkumný nástroj na počátku 21. století. Příspěvek k diskusi o etnologické metodologii v podmínkách České republiky¹

doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i, Na Florenci 3, 110 00 PRAHA 1
uherek@eu.cas.cz

Ve svém příspěvku se zabývám problematikou etnografie jako procesu získávání dat, výzkumné metody či strategie se zřetelem k její situaci v českých zemích. Etnografii zde uvažuji především jako kvalitativní výzkum, který je založen na dlouhodobém terénním sběru dat v lidských společnostech s důrazem na pozorování a přímé interakce s aktéry, při nichž se mezi aktéry a výzkumníkem uskutečňuje verbální i neverbální komunikace. V textu se snažím postihnout, že se etnografie jako nástroj poznávání vyvíjí s tím, jak se mění poznatky, které spolupřinášá, i jak se mění také přístup k lidskému poznání a znalostem. Přestože je etnografie dominantním výzkumným nástrojem etnologie a sociokulturní antropologie, byla etnografie jako výzkumný nástroj široce využívána po celé 20. století pod různými názvy též jinými disciplínami. Obzvláště v současné době je oblíbeným výzkumným nástrojem řady společenských věd, které kladou důraz na kvalitativní výzkum. Etnografie tedy nepatří jen etnologům. Její univerzalitu jsem si kladl za cíl podtrhnout a zároveň jsem se pokusil zdůraznit, že i v dalších oborech se jejím prostřednictvím dosahuje pozoruhodných výsledků.

Od roku 2011, kdy jsem přednášel o etnografii na konferenci Národopisné společnosti v Opavě (toto mé vystoupení bylo základem k předloženému textu), vzniklo k tématu několik zajímavých prací. V českém prostředí je třeba jmenovat zejména dvě. První je kolektivní dílo editované Terezou Stöckelovou a Yasarem Abu Ghoshem *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi*, které zachycuje především dynamický rozměr etnografie, či jak editoři práce říkají „*etnografování*“.² Druhou je práce Martina Soukupa, jež je koncipována obecněji k problematice terénního výzkumu. V době dokončení tohoto textu ještě nebyla v tisku a neměla definitivní název a nemohu ji tudíž citovat. Po prostudování rukopisu ale mohu konstatovat, že přináší též mnoho podnětů.

1 Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj Etnologického ústavu AV ČR, v. v. i., RVO 68378076.

2 STÖCKELOVÁ, T. – ABU GHOSH, Y.: *Úvahy o etnografii: od dogmatu k heterodoxii*. Praha 2013, s. 7–35.

Moje studie se vyjadřuje k několika diskusním otázkám. Nejprve představuje etnografii jako způsob terénní práce a jejího vyhodnocování, k níž se jako ke klíčovému zdroji dat hlásí etnologie a stejně i sociální a kulturní antropologie. Etnografie je zde podstatným argumentem pro to, že jmenované disciplíny jsou historickými variantami téhož oboru. V další části textu se zaměřuji na etnografii v Čechách. Akcentuji zde zejména, že zaměření etnografické práce bylo zejména v minulosti ovlivněno pojetím národa a nacionalismu. Na podkapitolu o etnografické práci navazuje konfrontace s dalšími variantami oboru rozvíjenými zejména v USA a ve Velké Británii. Alespoň ve stručnosti se snažím ukázat paralely, jaké otázky si kladli etnologové v českých zemích a naopak antropologové v zemích, kde se studovaly především mimoevropské kultury. Poslední část studie pak naznačuje vývoj na přelomu milénia a v 21. století. Vyslovuji zde názor, že velký rozmach kvalitativní metodologie a přesahy etnografických metod do jiných oborů mohou etnologům a antropologům lichotit, ale mohou se pro ně stát též pastí.

Etnografie jako přemostění mezi jednotlivými tradicemi etnologie a antropologie a oborové přesahy

Význačná slovníková díla vytvořená v České republice, mezi něž můžeme započítat též práce: *Velký sociologický slovník*³, publikaci *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*⁴ a později též *Malý etnologický slovník*⁵, definují etnografii ve třech významech: jako vědní subdisciplínu, jako typ, či metodu terénního výzkumu a jako text, který zobecňuje monografickým způsobem výsledky terénního výzkumu. V českém prostředí byla navíc etnografie stejně jako v dalších zemích střední a východní Evropy do roku 1989 konceptualizována jako vědní disciplína s vlastní teorií a metodologií, tedy ve významu, který dnes připisujeme pojmu etnologie. Toto pojetí zcela nevymizelo a především při studiu historických materiálů se obory označují variabilně. Označení etnografie jako samostatné vědní disciplíny je však na ústupu a v tomto textu budeme o etnografii hovořit jako o souboru výzkumných metod. Frekventovaně se o etnografii též hovoří jako o výzkumné strategii, nebo jako o kreativním procesu⁶, který přesahuje metodu, nebo sběr dat.

Vymezení etnografie jako souboru metod terénní práce a konceptualizace jejího vztahu k jednotlivým společenskovědním disciplínám, zejména k etnologii, či sociální a kulturní antropologii se mění v čase a regionálně kolísá. Tato okolnost je občasně artikulována, ale systematictěji je jí věnována pozornost jen zřídka. Význačným příspěvkem k tomuto tématu byla publikace Fredrika Bartha, André

3 LINHART, J. – VODÁKOVÁ, A. a kol.: *Velký sociologický slovník*. Praha 1996.

4 BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Sv. 1–3. Praha 2007.

5 BLAHŮŠEK, J. (red.): *Malý etnologický slovník*. Strážnice 2011.

6 STÖCKELOVÁ, T. – ABU GHOSH, Y.: *Úvahy o etnografii: od dogmatu k heterodoxii*, c. d., s. 7.

Gingricha, Roberta Parkina a Sydel Silverman *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*,⁷ jejímž podkladem byl týdenní cyklus přednášek a diskusí v Max Planckově Institutu pro sociální antropologii v Halle roce 2002 uspořádaný u příležitosti otevření nové budovy ústavu a zasedání Max Planckovy společnosti, jež budovu otevírala. Brilantní zhodnocení čtyř antropologických tradic, britské, francouzské, americké a německé, uznávanými autoritami v oboru, editory knihy, i zahajovací *Festvortrag* Adama Kupera s názvem *The Return of the Native* směřovaly k rezultátu, že etnologie, sociální antropologie a varianty s dalšími názvy jako *Volkskunde*, *Völkerkunde* apod., jsou jednou disciplínou, která sice vznikala autonomně na několika místech světa ve specifických sociálních situacích a reagovala na lokálně modifikované podněty, metodologie a diskurz jednotlivých tradic se však postupně sblíží. Že se jedná o jednu vědu v podobě několika tradic, dokládá mimo jiné právě metoda terénního výzkumu, etnografie.⁸

Již název setkání v Halle i jednotlivé přednesené příspěvky evokovaly představu, že se regionálně vytvořené metody a vědecké diskurzy zakotvené do lokálních tradic sice postupně sblíží, ale že zde stále existují historicky daná specifika. Z diskuse vyplynulo, že oněch tradic, které vykazují významné historické odlišnosti, je mnohem více než čtyři zmíněné. V předmluvě k uvedené publikaci to ostatně vyjádřil i pořadatel celého setkání Chris Hann, když napsal: „*Vzhledem k mé vlastní intenci pojednávat Euroasii jako jeden celek zvláště lituji, že náš scénář nám nechal prostor zabývat se bohatými tradicemi ruské antropologie nebo nedávným vývojem v Číně a Indii.*“⁹ Chris Hann zde naznačuje, že stejně jako můžeme hovořit o čtyřech tradicích, jejichž zvýraznění jakoby naznačovalo historickou superioritu euro-amerických společenských věd, lze hovořit o desítkách dalších tradic reprezentujících lokální vývoj směřující k současné vzájemně provázané etnologii, resp. antropologii.

Podobně jako o tradicích oboru lze uvažovat i o tradici práce s výzkumnými nástroji. Například pojem etnografie a etnografická data, o kterých ve zmíněné publikaci hovoří Fredrik Barth v souvislosti s britskou tradicí, znamenají něco poněkud jiného pro období 1898–1922, jež Barth analyzuje ve druhé kapitole publikace než pro období 1922–1945, které je součástí Barthovy třetí podkapitoly. Styl práce v terénu se mění, ale označení *etnografie* alespoň v interpretaci Bartha přetrvává. Barth ostatně tuto perspektivu sám nevymýšlí. Vychází z prací George Stockinga a Adama Kupera, jehož vlastní pojetí artikulované například v knize *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*, spatřuje základ moderní etnografie

7 BARTH, F. et al.: *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*. Chicago 2005.

8 HANN, C.: *Foreword*. In: Barth, F. et al.: *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*. Chicago 2005, s. vii–ix.

9 Tamtéž, s. viii.

jako metodologické premisy ve výzkumné praxi Bronislawa Malinowského a jeho dlouhodobém stacionárním výzkumu na Trobriandském souostroví.¹⁰

Základní oborová metoda etnologie, jak svoji vědní disciplínu Malinowski v Argonautech západního Pacifiku nazývá,¹¹ kterou je dlouhodobé zúčastněné pozorování s rozhovory, tedy etnografie, má ale celou řadu dobových paralel i v jiných oborech. Vzpomeňme například práci sociologa chicagské školy Nelse Andersona *The Hobo: Sociology of the Homeless Man*, která je vynikající aplikací dlouhodobého zúčastněného pozorování¹² a vychází téměř ve stejné době jako Malinowského *Argonauti západního Pacifiku*. Nels Anderson ovšem o své práci nehovoří jako o etnografii. Vůbec zde najdeme málo zmínek o metodě. Data k jeho práci nezačala být sbírána s výzkumným záměrem, ale začala se shromažďovat mimoděk již v dětství, kdy jeho otec, Švéd původem a přistěhovalec do USA z Německa, putoval nejprve sám a později s manželkou a početnou rodinou Nelsových sourozenců od jednoho města a zaměstnání k druhému a cestou se adaptoval na nové prostředí USA tak, že se cesta stala jeho domovem. Proto také pro Nelse Andersona není bezdomovectví jednoznačně ztrátou domova, jako je tomu v evropském současném pojetí, ale též proces jeho nalézání. Nels Anderson shromažďoval mimoděk empirická data i po odchodu od rodiny, neboť i on se živil řadu let na cestách. Po příchodu na Chicagskou univerzitu a zahájení terénní práce v Hobohemii se ho jeho profesor Albion Small ptal na metodu práce a Nels Anderson mu nedovedl odpovědět. Prostě využíval svou schopnost pozorovat a povídat si s lidmi. Ani Robert Ezra Park mu k metodologii prý mnoho neřekl, radil mu jen, aby psal pouze o tom, co vidí a slyší, jako to dělají novináři. V úvodu k phoenixskému vydání knihy *The Hobo* Nels Anderson píše, že mnoho let po prvním vydání jeho knihy o ní Pauline Young psala jako o skvělém užití metody „*noncontrolled participant observation*“. Nels Anderson v předmluvě kontruje: „*Oba, dr. Young i její manžel byli v době, když jsem napsal The Hobo mými kolegy na univerzitě v Chicagu. Jsem si jist, že tehdy ona, stejně jako já pojem zúčastněné pozorování neznala, přestože takový typ výzkumu byl v Chicagu populární.*“¹³ V dalším textu Anderson uvádí, že v době výzkumu se spíše z nomádského života vyvazoval a snažil se včlenit do akademické obce, než aby to bylo naopak. Metodou jeho práce byl především jeho dosavadní prožitý život.

Obdobným pozoruhodným příkladem dlouhodobého zúčastněného pozorování v sociologii je práce Williama Foote Whytea *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* z roku 1943.¹⁴ Zde se ovšem Whyte, pocházející ze

10 KUPER, A.: *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*. London 1983.

11 MALINOWSKI, B. K.: *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London 1922.

12 ANDERSON, N.: *The Hobo: Sociology of the Homeless Man*. Chicago 1923.

13 ANDERSON, N.: *Introduction to the Phoenix edition*. In: *The Hobo: Sociology of the Homeless Man*. Chicago 1961, s. xiii.

14 WHYTE, W. F.: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago 1943.

středostavovské americké rodiny, jeho otec byl univerzitní profesor, již musel pobytu v Cornerville, kde prováděl výzkum, učít. V roce 1955 ke druhému vydání své knihy zařadil rozsáhlou metodologickou studii, v níž nejen popisuje metodu zúčastněného pozorování, ale též svou práci srovnává s prací sociálního antropologa, jenž studuje jednoduchá společenství ve vzdálených zemích. Zásadní rozdíl vidí mezi oběma výzkumy v tom, že urbánní sociolog pracuje se *svobodnými lidmi*, kteří výzkum aktivně ovlivňují a mnozí si jeho výzkumnou zprávu přečtou.¹⁵

Není pochyb, že uvedení autoři, školení sociologové, praktikovali etnografii, přestože ji tak nenazývali, a jejich etnografie vykazovala odlišnosti nikoli díky metodě, ale díky její aplikaci. Předmět výzkumu byl odlišný a z toho vyloučily i odlišnosti při kladení otázek a hledání odpovědí. Podobně by bylo možné později hovořit i o praxi dalších specialistů z oborů odlišných, než je etnologie nebo sociální a kulturní antropologie.

Jak vyplývá z citované práce Williama Foote Whytea, ale především z prací historiků antropologie, například Adama Kuperu,¹⁶ antropologická, resp. etnologická aplikace etnografie se alespoň v britské tradici rozvíjela ve svých počátcích především v konfrontaci s mimoevropskou jinakostí a tím se i vytvářela její specifika. Tato teze ale neplatí pro kontinentální etnologii a i pro britskou tradici je limitovaná. Samotní američtí i britští antropologové, resp. etnologové se brzy přiblížili kvalitativně orientované sociologii a její etnografii tím, že se přestali orientovat pouze na mimoevropské skupiny. Výzkum komplexních společností se stal pro badatele školené v etnologických a antropologických oborech ve Velké Británii a v USA běžný již od 30. let 20. století. S ohledem na americkou tradici vzpomeňme alespoň na Margaret Mead, která studovala americkou společnost a její vzorce chování v kontrastu s japonskou, britskou nebo samojskou kulturou.¹⁷ Těto skutečnosti jsou si antropologové velmi dobře vědomi. Ve studii *Margaret Mead: America's Premier Analyst*, která je úvodem k publikaci *Margaret Mead, Studying Contemporary Western Society*, William O. Beeman realisticky odhaduje, že „více než polovinu svého tvůrčího života zasvětila studiu současné západní společnosti – především společnosti ve Spojených státech.“¹⁸

Podobně by bylo možné jmenovat Davida Schneidera, jehož *American Kinship* z roku 1968, zaměřený na moderní americkou společnost, je zajímavou opozicí Morganovým výzkumům u Irokézů.¹⁹ Stejně se lze zmínit o Florence Kluckhohn, která

15 WHYTE, W. F.: *On the Evolution of the "Street Corner Society"*. In: Whyte, W. F.: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago 1955, s. 342.

16 KUPER, A.: *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*, c. d.

17 MEAD, M.: *Male and Female: a Study of the Sexes in a Changing World*. Harmondsworth 1964. MEAD, M.: *The Wagon and the Star: a study of American community initiative*. Chicago 1966.

18 BEEMAN, W. O.: *Margaret Mead: America's Premier Analyst*. In: Mead, M.: *Studying Contemporary Western Society*. New York – Oxford 2004, s. VIII.

19 SCHNEIDER, D.: *American Kinship: a cultural account*. Englewood Cliffs, N.J 1968.

studovala hodnotové orientace Hispánců a Angloameričanů v současných USA.²⁰ Melville Herskovitse pracujícího se současnými Afroameričany²¹ nebo Roberta Redfielda²² a další antropology 40. až 60. let 20. století.

Řada prací vázaných k britské škole například Bronislawa Malinowského²³ se též nevztahuje k jednoduchým společnostem a některé práce Maxe Gluckmana jsou skvělými analýzami moderní britské koloniální společnosti.²⁴ Někteří žáci manchesterské školy se přímo zaměřovali na antropologii britské rodiny, jako např. Elizabeth Bott²⁵, nebo antropologii průmyslových podniků ve Velké Británii.²⁶ Podobně se rozvíjela už od 30. let 20. století antropologie průmyslových podniků v USA, jejíž výsledky v roce 1979 analyzoval Michael Burawoy.²⁷ Aplikace jejich etnografie na komplexní společnosti a poznatků získaných v jejich rámci zpět na společnosti jednoduché ukazují, že mezi výzkumy jednoduchých a komplexních společností mnohdy nejsou takové diference, jak by se na první pohled mohlo zdát, a že členění lidských uskupení na jednoduché a komplexní je neostré a mnohdy i zavádějící. Předmluva Maxe Gluckmana k práci Elizabeth Bott *Family and social network: roles, norms, and external relationships in ordinary Urban families*²⁸ ostatně zřetelně ukazuje, že Max Gluckmann poznatky z obou oblastí zcela volně a účelově kombinoval. Praxe *anthropology at home* pak ještě dále sbližovala výzkumné nástroje sociologie, historie a antropologie. Samozřejmě, kontinentální etnologie pracovala paralelně s *at home* a mimoevropskou perspektivou již od svého konstituování ve vědní obor.

Z uvedených řádků lze vyvozovat:

1. Etnologii a sociokulturní antropologii lze považovat za jeden obor, ale s pluralitou historicky vzniklých a do určité míry dodnes perpetuovaných tradic, škol a mutací. Pro tento text z toho vyplývá, že pojmy etnologie a sociální a kulturní antropologie

20 KLUCKHOHN, F.: *Dominant and variant value orientations*. In: Kluckhohn C. & Murray H. (eds): *Personality in nature, society, and culture*. New York 1953, s. 342–357.

21 HERSKOVITS, M. J.: *The myth of the Negro past*. New York – London 1941.

22 REDFIELD, R.: *A Village that Chose Progress; Chan Kom Revisited*. Chicago 1950. REDFIELD, R.: *The primitive world and its transformations*. Ithaca, N.Y. 1953.

23 MALINOWSKI, B. K.: *The dynamics of culture change; an inquiry into race relations in Africa*. New Haven – London 1945.

24 GLUCKMAN, M.: *Analysis of a social situation in modern Zululand*. Manchester 1958. (Poprvé publikováno v roce 1942).

25 BOTT, E.: *Family and social network: roles, norms, and external relationships in ordinary Urban families*. London 1971.

26 LUPTON, T.: *On the Shop Floor*. Oxford 1963. CUNNISON, S.: *Wages and Work Allocation*. London 1966.

27 BURAWOY, M.: *The Anthropology of Industrial Work*. *Annual Review of Anthropology* 8, 1979, s. 231–266.

28 BOTT, E.: *Family and social network: roles, norms, and external relationships in ordinary Urban families*, c. d.

můžeme považovat za synonyma s tím, že jejich použití budeme kontextualizovat s ohledem na regiony a tradice, v nichž jednotlivé pojmy zdomácněly, například kontinentální etnologie, britská sociální, nebo americká kulturní antropologie. Tento úzus je v současné době široce rozšířen. V tomto textu tudíž nebudeme uvažovat o tom, že etnolog studuje něco jiného než sociální antropolog a sociální antropolog studuje něco jiného než kulturní antropolog. Nebudeme též předpokládat, že absolventi kateder etnografie a folkloristiky vystudovali jiný obor než absolventi kateder etnologie, nebo sociální antropologie. Samozřejmě, že lze vznést i argumenty proti tomuto pojetí, s ohledem k zaměření tohoto textu však od této argumentace odhlížím.

2. Výzkumným nástrojem a specifickou metodou, resp. souborem metod etnologie / sociokulturní antropologie se stala etnografie. Pojem etnografie bude i v dalším textu používán zejména ve smyslu výše definované metody. Pokud bude pojem použit jinak, bude na to čtenář upozorněn.

3. Významy pojmu etnografie a charakter tohoto výzkumného nástroje založeného na dlouhodobém zúčastněném pozorování spojeném s komunikací s aktéry se v čase mění.

4. Etnografie není výhradním vlastnictvím etnologů či antropologů. Úspěšně se používá i v jiných oborech, v některých při nejmenším tak dlouho jako v samotné etnologii a antropologii, přestože někdy vystupuje pod jinými názvy, například, jak jsme viděli v předchozím textu, pod označením zúčastněné pozorování a interview. Někdy je též etnografie užívána, aniž by byla jako specifická metoda označována.

Etnografie a středoevropský prostor

Jestliže Chris Hann ve svém úvodním textu k publikaci o čtyřech tradicích sociální antropologie naznačil, že tradice tohoto oboru lze uvažovat mnohem více,²⁹ je jistě možné položit též otázku, kam by z tohoto úhlu pohledu byla zařazena česká a moravská etnologie. Jakkoli je tato otázka spekulativní a možná i zbytečná,³⁰ zčásti nám pomůže rozkrýt specifické rysy, jaké jsme zaznamenávali v etnografiích z tohoto prostoru.

Aspoň částečnou odpověď na naši otázku by bylo možné v Hannově díle zaznamenat v několika modifikacích. Hann stejně jako kdysi Ernest Gellner, na jehož díla Hann často navazuje, shledával v přístupech nikoli českých a moravských, ale středoevropských vědců řadu obdobných rysů a tyto podobnosti přičítal dlouhodobé vzájemné koexistenci ve společných státních celcích a dalších mocenských uskuteních.

29 HANN, C.: *Foreword*, c. d., s. viii.

30 V pracích českých a moravských antropologů a etnologů bychom našli též argumenty o specifčnosti české a moravské etnologie. V tuto chvíli se ale zaměříme na pohled z vnějšku, který je spíše zobecňující. Jsem si však vědom, že jakoukoli disciplínu lze členit, zařazovat či strukturovat mnoha způsoby.

Gellner často připomínal habsburské císařství a slavné vědce, kteří v něm alespoň část svého života působili, ať se již jednalo o Ernesta Macha, Bronislawa Malinowského, Karla Polanyiho a další osobnosti, za jejichž následníka se považoval, či Ludwiga Wittgensteina, s jehož přístupy rád polemizoval. Takto zaměřených textů je celá řada. Jedním z nejpozoruhodnějších je posmrtně vydaná publikace *Language and Solitude*, která má v podtitulu název *Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*.³¹ Gellner v ní ukazuje, že specifické prostředí habsburského soustátí, kde koexistovala celá řada kulturních a jazykových skupin a které bylo složeno ze zemí s různou historií státnosti, přinášelo jeho obyvatelům sociální zkušenost otevírající cestu k diferencovaným přístupům k řešení otázky vztahu jedince a společnosti, národa a státu a postojů k odlišným rasově nebo kulturně orientovaným celkům. Gellner ve svém textu ukazuje, že středoevropské území bylo zejména před I. světovou válkou zmítáno dilematem mezi individualismem, nacionalismem a kosmopolitismem a dilematem příklonu k osvícenství nebo romantismu. V diskusi mezi těmito alternativami, které se promítaly do vědeckého i politického života, se tříbily myšlenky řady velkých osobností světové vědy a kultury. Dilema řešené v menší či větší míře každým rakouským občanem se v různé podobě v jejich díle odrazilo.³²

Pokud se Gellner domníval, že habsburské dědictví přineslo střední Evropě specifický myšlenkový diskurz s individualistickou, nacionalistickou nebo kosmopolitní volbou, Chris Hann tuto myšlenku ještě rozšiřuje. Specifické myšlenkové klima Hann neváže pouze na habsburskou monarchii, ale zakotvuje ho do jakéhosi specifického podunajského myšlenkového typu, jehož tradice habsburským soustátím nekončí. Tato tradice byla několikrát zpřetřhána nebo modifikována, ale ne zcela mortifikována. Dilema plodící specifický diskurz, v němž si Středoevropané hledají své alternativy, pokračuje.

O situačnosti a vymezení střední a východní Evropy a o pohybu jejich symbolických hranic píše Hann již ve své publikaci *Skeleton at the Feast*,³³ kde též ukazuje politickou příznakovost tohoto označení. K tématu se vrátil i na konci první dekády 21. století ve své přednášce na první společné konferenci Slovenské asociace sociálních antropologů a České asociace pro sociální antropologii v Pezinku v roce

31 GELLNER, E.: *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*. Cambridge 1998.

32 V úvodu k posmrtně vydané publikaci píše syn Ernesta Gellnera, sociální antropolog David N. Gellner, který otcův rukopis připravil k tisku, že kniha o habsburském dilematu je do značné míry autobiografická. Podobné dilema řešil i sám Gellner, resp. Gellnerův otec, jenž jako germanizovaný pražský Žid loajální habsburskému trůnu stál před rozhodnutím mezi individualistickou, kosmopolitní nebo nacionální orientací. – GELLNER, D. N.: *Preface*. In: Gellner, E.: *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*. Cambridge 1998, s. vii–ix.

33 HANN, C.: *The Skeleton at the Feast: Contributions to Eastern European Ethnography*. Canterbury 1995.

2009³⁴ a částečně i v článku, který věnoval časopisu Cargo v roce 2011. Článek byl původně přednáškou proslovenou na 110. Gellnerovském semináři v Praze dne 16. listopadu 2010.³⁵ Hann v uvedených textech naznačuje, že specifická sociabilita nepočetných jazykově diverzifikovaných skupin obyvatelstva vytvářející vzájemně provázané elity měla své vlastní modely ekonomického chování, osobitou etiku a způsob myšlení. Měla i specifické formy etnografické práce, z nichž vznikaly výsledky, které dodnes nejsou v rámci širšího anglofonního diskurzu poznány, natož zhodnoceny. Na tuto otázku naráží i v textu, který napsal pro otevření diskusního fóra v Sociologickém časopisu v roce 2007.³⁶

Diskuse, která Hannův článek v Sociologickém časopisu o historicitě a budoucnosti antropologie ve střední a východní Evropě provázela, je důkazem, že vzdálenost mezi čtyřmi tradicemi a prací místních etnologů není propastná. Spojnice tkví mimo jiné také v metodě, která se sice v čase modifikuje, ale jak sám Hann připomíná, její podstatou i cílem je dokonalá detailní znalost, pečlivé pozorování v lokálních podmínkách, jež nabývá na důležitosti zejména ve chvílích, kdy paradigma velkých disciplín, jakými jsou sociologie nebo ekonomie, selhávají.³⁷

Zatímco Chris Hann a další britští antropologové konstatují, nebo spíše konstruují, postupný obrat nebo rozšíření původní britské antropologie *divochů* v antropologii komplexních společností a později *anthropology at home*, v prostředí *podunajské* střední Evropy lze zaznamenat spíše oscilaci mezi etnologií vlastní kultury a etnologií jiných kultur, jejichž poznávání frekventovaně stimuluje zájem o komparaci. Mezi etnology, kteří se prostřednictvím studia vlastních skupin dostávali k „těm druhým“ a oba přístupy etnologie ve vlastní zemi a cizokrajné etnologie prostřednictvím svých etnografií propojovali, jistě patří zakladatelé etnologie jako akademické disciplíny v Čechách a na Moravě Karel Chotek a Antonín Václavík, kteří používali rozsáhlý srovnávací materiál z jižní a východní Evropy, včetně vlastních výzkumů. Jejich práce jsou postaveny na etnografii, která je v daném případě umocněna detailní znalostí jazyka aktérů a hlubokým vhledem do lokální situace. Podobných příkladů bychom mohli dát mnohem více. Exemplárním historickým příkladem je Ludvík Kuba se svými jihoslovanskými výzkumy, který v jejich rámci srovnával nejen sebraný folkloristický materiál, ale též sociální situaci, ve kterém vznikl. Přestože například v Rakouskem okupované Bosně a Hercegovině mohla jeho etnografie být chápána strukturálně jako koloniální, jeho přístupy k sebranému materiálu

34 Viz Chris Hann, SASA / CASA 2009 Inaugural Lecture: *Local Knowledge? Danubian Models of Capitalism from Karl Polanyi to János Kornai*.

35 HANN, C.: *Tattered Canopies Across Euroasia: New Combinations of the Religious, Secular, and the (ethno-) national after Socialism*. Cargo. Časopis pro kulturní / sociální antropologii 2011, č. 1–2, s. 4–26.

36 HANN, C.: *Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 15–30.

37 Tamtéž, s. 16.

a jeho tvůrcům nijak zřetelně asymetrické postavení nereflektují. Ludvík Kuba se naopak stylizuje do role marginalizovaného, který uskutečňuje etnografi u jiných marginalizovaných.³⁸

Přestože britská a středoevropská tradice má i shodné rysy, význačná odlišnost tkví nikoli ve sběru dat, ale zejména v metodě jejich vyhodnocení a interpretace. Vliv etnokulturního nacionalismu a jeho soupeření s kosmopolitní a individualistickou alternativou a jeho romantický duch stojící jako alternativa osvícenství, který právě Ernest Gellner pro místní podmínky popsal,³⁹ hrál po celé 19. a 20. století význačnou úlohu i v orientaci vědeckého myšlení. Místní vědci neměli problémy s temporalitou, o níž hovoří Chris Hann v Sociologickém časopisu.⁴⁰ Nacionalismem ovlivněné společenské vědy, včetně etnologie, naopak prvoplánově hledají historickou ukotvenost zkoumaných jevů. Vybírají si ke studiu ty, které dokumentují národní minulost, a prezentují je tak, aby podpořily národní vědomí. Proto byly i před nástupem komunismu často předmětem ideologické manipulace v duchu nacionalismu, který je sice mladý, ale legitimuje se svou historickou opodstatněností.⁴¹ Zatímco anglo-americká sociální a kulturní antropologie vychází ze základní otázky „Kdo jsou?“, kontinentální etnologie a středoevropská tím spíše si klade primárně otázku „Jaci jsme?“ resp. „Jaci jsme byli?“

První přístup klade důraz na sociální organizaci, základní vzorce chování, kulturní a hodnotové orientace, druhý přístup bere naopak za zřetel především kulturní dědictví, lidské dovednosti, lidské výtvořiny, kulturní produkci. Kontinentální etnologie jen málo studuje náboženské systémy. Předmět studia i badatel byli křesťané. Badatel se proto zaměřil spíše na rezidua předkřesťanské víry a na místní modifikace náboženské tradice. Stejně tomu bylo z hlediska rodiny a příbuzenství. Rozvíjení například klasifikačních systémů se nejevilo většinou etnologů ze střední Evropy jako klíčové, rodinná obřadnost však samozřejmě předmětem zájmu byla. Cílem studia ve středoevropském prostoru je dokumentovat, uchovat, rozvíjet, podpořit, zatímco v případě angloamerické tradice je mnohem větší důraz věnován poznání základních principů, na nichž je společnost budována, pozornost je soustředěna na problematiku změny, akulturace, asimilace, etnické diference. Jakmile se ale středoevropská etnologie začne věnovat tématu jinakosti, či sousedním skupinám, spontánně

38 UHEREK, Z.: *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha 2011.

39 Ernest Gellner se tomuto tématu věnoval v řadě knih. V českém prostředí byla především odkazována jeho ranější publikace *Nations and Nationalism* (GELLNER, E.: *Nations and Nationalism*. Ithaca 1983), též přeložena do češtiny, později ještě komplexněji pojatá a též posmrtně vydaná kniha *Nationalism* (GELLNER, E.: *Nationalism*. New York 1997), též dostupná v češtině.

40 HANN, C.: *Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*, c. d.

41 UHEREK, Z.: *Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 195–203.

angloamerické koncepty převezme. Výrazně je to patrné například na osobnosti Ivy Heroldové při studiu novoosídleneckého pohraničí, kde se kulturní rozdíl stává podnětem k úvahám o vyrovnávání kulturních diferencí.⁴²

Z této podkapitoly vyplývá, že etnografie jako soubor metod nebo proces poznávání prostřednictvím dlouhodobé terénní práce sociokulturní antropologii a kontinentální etnologii spíše sblížovala, než rozdělovala. Rozdíly lze identifikovat v předmětu bádání, který modifikuje též způsob práce se získanými daty.

V této podkapitole jsme též naznačili, než jednoznačně formulovali, že někteří badatelé zejména při použití diachronního pohledu identifikují střeoevropský prostor jako území, které v minulosti stimulovalo a možná dodnes stimuluje vědce k tomu, aby si kladli specifický typ otázek závislý na lokálních dilematech, které před ně staví geopolitická situace, v níž se nacházejí. Gellnerovský pohled, který rozvinul Chris Hann, je jednou z řady perspektiv. V mnohém podobnou alternativu, ale více orientovanou na postkomunistickou transformaci a jednoznačněji situovanou do izolovaně vnímaných lokálních prostředí nabídl například Ladislav Holý pracující ve svém *Malém českém člověku* s klíčovými sociálními koncepty svoboda, národ a jednotlivec a s prostorovou dimenzí západ, východ a v Česku preferovaný střed.⁴³ Gellnerovský i Holého přístup pracují s představou specifické sociability, v níž hraje významnou úlohu místně modifikovaný nacionalismus. S jeho význačnou úlohou často kalkulují i vědci z německojazyčného prostředí.⁴⁴

V českém diskurzu se k tématu vyjadřoval mimo jiné Miroslav Hroch, který oproti Gellnerovi věnuje větší pozornost rozdílům sociálně politického aspektu národních hnutí. Hovoří o jednotlivých národních hnutích a diferencuje mezi nimi u malých a velkých národů. Podobnosti a difference jednotlivých národních hnutí se tak často propojují napříč Evropou. Národně emancipační hnutí a státní nacionalismus jsou pro něho odlišné sociální skutečnosti. Velmi cenné jsou jeho analýzy, jak jsou jednotlivá hnutí organizována, jaká je jejich argumentace, politické výzvy a požadavky.⁴⁵ Na rozdíl od Gellnera se méně věnuje jednotlivci a jeho každodennosti.

42 UHEREK, Z.: *Etnicita ve výzkumech migrační a krajanské problematiky v Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd*. Slovenský národopis 59, 2011, č. 2, s. 141–154.

43 HOLÝ, L.: *The Little Czech and the Great Czech Nation: national identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge 1996.

44 LOZOVÍUK, P. (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století: příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*. Brno 2012.

45 Miroslav Hroch věnoval v poslední době nacionalismu především dvě významné publikace *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě* (HROCH, M.: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1999) a *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost* (HROCH, M.: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha 1999). V obou těchto publikacích je patrná tendence přistupovat ke generalizacím velmi obezřetně a obezřetně nakládat i s konceptem střední Evropy, který tak jako ostatně i Chris Hann vnímá především jak intelektuální konstrukt, či badatelskou hypotézu.

Není také jednoznačně soustředěn na prostředí rakouského císařství, ve kterém v jednotlivých osobnostech mnohé alternativy nacionalismů a dalších možných společenských postojů soupeří, jedinec mezi nimi volí a jeho volba může být pro jeho život a život jeho rodiny fatální. Hrochovi aktéři jsou národní hnutí. Gellnerovi aktéři jsou osobnosti, které stojí na rozcestí, zda přispět ke kosmopolitnímu diskurzu multietnického středoevropského prostředí, nebo se soustředit na emancipaci vlastního etnokulturního celku vytvářením jeho kulturního dědictví a hranic, či setrvat nevyhraněn uprostřed soupeřících ideologií, případně odejít tam, kde tenze mezi jednotlivými alternativami není tak nebezpečně vyhocena.

Vymezení střední Evropy jako prostoru, kde je intelektuální dědictví vytvářeno pod tlakem již zmíněné volby mezi lokálním a kosmopolitním je zajímavým aspektem, jehož kalkulování při úvahách o užití etnografické metody může být užitečné. Prokázal to ostatně i sám Ernest Gellner, když na této úvaze postavil svůj výklad o zrodu moderní antropologické metody, etnografie, kterou ze středoevropského prostředí do západní Evropy podle Gellnera importoval Bronislaw Malinowski.⁴⁶

Vyrovňávání a vzdalování se antropologických / etnologických tradic a důsledky těchto procesů v oblasti etnografie

Přestože se předmět studia a metody angloamerické antropologie a kontinentální vědy v mnohém sblížují a překrývají, byly a dodnes jsou senzibilní na odlišné sociální změny a změny ve vědeckém myšlení. Například kulturní relativismus a změny v pojmání vztahu vědy a společnosti, které v sociokulturní antropologii jakož i v dalších vědách ovlivnilo dílo Thomase Samuela Kuhna *Struktura vědeckých revolucí* ukazující, že věda není mechanickým hromaděním poznatků, z nichž vzniká teorie, ale součástí sociálních procesů zradlících lidské hodnoty a zájmy,⁴⁷ se výrazně dotkly zejména západní angloamerické antropologie podobně jako dekolonizace po druhé světové válce.⁴⁸ Od poloviny 60. až 80. let 20. století se kontinuálně hovořilo o tom, že antropologie prochází krizí. Antropologové sami sebe udržovali v nejistotě, zda je jejich výzkum legitimní a současně čelili celospolečenské kritice.

Tlak na antropologii, který vyvinulo veřejné mínění i antropologové samotní,

46 E. Gellner interpretuje zrod Malinowského etnografie jako tvořivou syntézu osvícenského a romantického přístupu, jako syntézu kosmopolitního přístupu s využitím nacionalizujících prvků (viz např. jeho text *Antropologie a Evropa*, v němž vyjadřuje víru v tvořivý syntetizující středoevropský potenciál i do budoucnosti (GELLNER, E.: *Anthropology and Europe*. Social Anthropology 1/1, 1992, s. 1–7).

47 KUHN, T. S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1965.

48 Hodnocení vlivu Kuhnova díla na antropologické myšlení viz například Clifford Geertz v knize *Available Light* v kapitole nazvané *The Legacy of Thomas Kuhn* (GEERTZ, C.: *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*. Princeton – New Jersey 2000). Srovnej též UHEREK, Z.: *Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: minulost, současnost a oddělení etnických studií*. In: Holubová, M. – Petráňová, L. Woitsch, J. (eds.): *Česká etnologie 2000*. Praha 2002, s. 129–156.

antropologii výrazně proměnil. Jak správně ukazuje Herbert S. Lewis, jeho výsledkem kromě jiného bylo, že antropologie ztratila ambice, aby byla budována jako „tvrdá“ sociální věda, *science* a zařadila se mezi *humanities*.⁴⁹ Antropologové si začali klást otázky, jak psát, aby nebyli dominující autoritou a mocenským elementem v dialogu se svým výzkumným partnerem.⁵⁰ Významným tématem se stala otázka, jak vzniká antropologická znalost a komu je antropologické psaní adresováno. Antropologická obec začala akceptovat, že ve formování antropologických znalostí má podstatnou roli okolnost, jak je text napsán a jakou formou oslovuje čtenáře. Vlivnou pozici si získala představa, že antropologie spíše než mezi humanitními a sociálními vědami stojí na pomezí mezi vědou a uměním, kterou akcentovala klíčová osobnost interpretativní antropologie Clifford Geertz, jenž často antropologa stavěl do pozice spíše autora textů než výzkumníka.⁵¹ Řada autorů začala pracovat s myšlenkou, že antropologové si informace z terénu nejen do určité míry zkreslují a dopouštějí se misinterpretací, ale že své objekty výzkumu zejména v minulosti rekonceptualizovali jako svůj protipól, to znamená, přetvářeli je na „*ty druhé*“. Jak obrazně uváděl ve svých antropologických dějinách Adam Kuper, vymýšleli své divochy.⁵² Racionální vysvětlení tohoto konání veřejnosti nabídl například Edward Said, který ve svém *Orientalismu* ukazoval, že koncept *těch druhých* pomáhal, aby evropská a severoamerická společnost formulovala, kdo je ona sama.⁵³

Stále se vracející otázkou bylo, jak svému protějšku porozumět, jak s ním vést dialog a jak prezentovat jeho názory a představy, aby tím nebyl poškozen. Předměty antropologického bádání přestaly být objekty výzkumu, ale partneři v dialogu. Rekonstruovat, jak tento dialog probíhá, se stalo v antropologii závažným tématem, které proslavil například svojí studií *Reflections on Fieldwork in Morocco* Paul Rabinow.⁵⁴

Požadavek reflexivity, která rozostřuje hranice mezi zkoumaným objektem a zkoumajícím subjektem až k záměně rolí, ústí v koncept symetrické antropologie Bruno Latoura, k paralelnímu sledování procesu generování dat a jejich produkce vědeckou komunitou tak, aby byla zachycena jejich sociální a kulturní determinace. Vědec a proces vytváření znalosti, na kterém pracuje, se stává rovnocenným předmětem výzkumu jako zkoumaný předmět vědeckého zájmu.⁵⁵

49 LEWIS, H.: *The Misrepresentation of Anthropology and Its Consequences*. American Anthropologist 100, 1998, č. 3, s. 716–731.

50 Mezi nejvýznamnější práce, které se vyrovnávají s problematikou dominance antropologie nad zkoumaným subjektem a problémem patří Fabianův *Time and Other* (FABIAN, J.: *Time and Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York 1983) a texty George Marcuse, Jamese Clifforda nebo Paula Rabinowa.

51 GEERTZ, C.: *Works and Lives. An Anthropologist as Author*. Stanford 1988.

52 KUPER, A.: *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. London – New York 1988.

53 SAID, E. W.: *Orientalism*. New York 1978.

54 RABINOW, P.: *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley 1977.

55 LATOUR, B.: *Science in Action. How to follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge

Další navazující otázkou bylo, kde je kultura, které chtějí badatelé porozumět. Je především součástí myšlení a vědění jejich objektů zkoumání, je intersubjektivní a spočívá ve sdílených hodnotách a normách, je spíše performativní a spočívá ve vzájemné akci?⁵⁶ Zejména v období 60. až 80. let se antropologie stala disciplínou se stále hůře uchopitelným obsahem.

Je otázkou, zda krize oboru je pro dané období anglo-americké antropologie optimálním označením. Určitou krizí, nebo obdobím hledání nových paradigmat procházela intelektuální činnost jako celek. Období takto označované bylo v antropologii tak rozsáhlé, že slovo „krize“ skoro ztratilo distinktivní schopnost a přestalo na určitou dobu v antropologii cokoli označovat. Jak trefně poznamenali Anna Grimshaw a Keith Hart ve své publikaci *Anthropology and the Crisis of the Intellectuals*: „Dalo by se říci, že antropologie je v krizi, kam až naše paměť sahá...“⁵⁷ Ať však toto období označíme jakkoli, jedná se o období se silnou kritickou sebe-reflexí oboru. Obor ve své angloamerické variantě přijal rozsáhlé inovace spojené s érou takzvané nové etnografie, ať se již jedná o kalkulaci se subjektivitou badatele, o techniky umožňující uvažovat zkoumanou skupinu z pohledu aktéra a další již zmíněné inovace.

Zatímco západní antropologii zmitala krize, relativismus a subjektivismus, kontinentální, středoevropské etnologie se tyto procesy dotýkaly méně. Také zde ale disciplína procházela v jednotlivých zemích řadou předělů. V českých zemích zaznamenáváme, tak jako v západoevropské tradici, členění na předvědecké období a vědecké období oboru.⁵⁸ Konstituování etnologie jako vědní disciplíny se zpravidla uvažuje v souvislosti se zřízením univerzitních kateder v Praze a v Brně. Členění na předvědecké a vědecké období nacházíme již v klasické práci Jiřího Horáka *Národopis československý* z roku 1933,⁵⁹ která vyšla jako součást *Československé vlastivědy*. Srovnatelným předělem z hlediska významu je někdy označován rok 1895, rok *Národopisné výstavy československé*. *Národopisné aktivity*, které ji předcházely a provázely, institucionalizovaly nebo alespoň výrazněji etablovaly *národopisné sběratelství a muzejnictví*.⁶⁰ Další významné předěly jsou zpravidla spojovány s politickými událostmi, které ovlivňovaly možnosti vědců i zaměření oboru. Jednalo se o II. světovou válku a období 1948–1989, kdy marxistická státní ideologie

1987.

56 Problematice vymezení kultury, kterému se zejména ve druhé polovině 20. století věnovala západní antropologie velkou pozornost, byla věnována řada publikací. Připomeňme alespoň Kuperovu přehledovou publikaci *Culture: The anthropologists' account*, která byla v antropologických kruzích často citována (KUPER, A.: *Culture: The anthropologists' account*. Cambridge 1999).

57 GRIMSHAW, A. – HART, K.: *Anthropology and the Crisis of the Intellectuals*. Cambridge 1993, s. 6.

58 KUPER, A.: *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*, c. d.

59 HORÁK, J.: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: *Československá vlastivěda*. Díl II. *Člověk*. Praha 1933, s. 305–472.

60 BROUČEK, S.: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979.

ovlivňovala předmět studia i zaměření oboru i metodu zkoumání (například v této době byly zcela zbytečně upozadovány strukturalistické tendence).

Otázkou vnitřní struktura a proměn oboru v jednotlivých etapách se dotkla již celá řada autorů. Vedle již zmíněného Jiřího Horáka⁶¹ se interpretací historie vědy zabýval Antonín Robek, který se pokoušel uplatňovat historicko-materialistické a politologické hledisko.⁶² Po roce 1989 se dějinám oboru věnovali Andrew Lass⁶³, Vanda Jiříkovská a Zdeněk Mišurec⁶⁴, Josef Kandert a David Scheffel⁶⁵, Josef Wolf⁶⁶, David Kocman⁶⁷, Lydia Petráňová⁶⁸, Petr Lozoviuk⁶⁹. Řada dalších autorů pak rekapitulovala vývoj ve specializovaných oblastech etnologie. Autoři působící po roce 1989 zpravidla konstatovali významný vliv nacionalismu⁷⁰ a zejména ti, co se soustředili na druhou polovinu 20. století, hovořili o vlivu totality.⁷¹ Zmiňovali se o změnách předmětu studia a změnách jeho vymezení. Samotná metoda sběru dat a jejich zpracování, to znamená etnografie, však zůstala mimo hlavní proud pozornosti. Jako by se zde vývoj zastavil, přestože i zde docházelo již těsně po polovině 20. století ke změnám.⁷²

Je samozřejmé, že celá řada témat, které řešila západní antropologie, v českém prostředí nebyla aktuální. Předmět výzkumu, lid, či nativní obyvatel, nebyl v takové míře vydán na milost a nemilost etnologovi jako v koloniálních státech. Naopak

61 HORÁK, J.: *Národopis československý. Přehledný nástin*, c. d.

62 ROBEK, A.: *Dějiny české etnografie I*. Praha 1976.

63 LASS, A.: *Zpřítomnění, dějinnost a posun významu psaných památek v Čechách v 18. století*. Český časopis historický 88, 1990, s. 852–866.

64 JIŘÍKOVSKÁ, V. – MIŠUREC, Z.: *Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948*. Národopisný věstník československý VIII (50), 1991, s. 5–35.

65 KANDERT, J.: *Budoucnost etnografie? Umění a řemesla* 1991, č. 1–2, s. 2–4. SCHEFFEL, D. – KANDERT, J.: *Politics and Culture in the Czech Ethnography*. Anthropological Quarterly (Washington) 67, 1994, č. 1, s. 15–23.

66 WOLF, J.: *Česká cesta od národopisu k etnologii*. Národopisný věstník XIII (55), 1996, s. 5–16.

67 KOČMAN, D.: *Politika národopisu: reflexivní koláž*. Cargo 2/1999, s. 92–103.

68 PETRÁŇOVÁ, L.: *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*. In: *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Práce z dějin vědy, svazek I. Praha 2000, s. 305–322.

69 LOZOVIUK, P. (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století: příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*, c. d.

70 LASS, A.: *Zpřítomnění, dějinnost a posun významu psaných památek v Čechách v 18. století*, c. d. BROUČEK, S. – PARGAČ, J. – SOCHOROVÁ, L. – ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1996. UHEREK, Z.: *L'ethnologie urbaine en pays tchécques. Genèses*. Sciences sociales et histoire. Septembre 1997, s. 111–127. LOZOVIUK, P. (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století: příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*, c. d.

71 JIŘÍKOVSKÁ, V. – MIŠUREC, Z.: *Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948*, c. d. SCHEFFEL, D. – KANDERT, J.: *Politics and Culture in the Czech Ethnography*, c. d. PETRÁŇOVÁ, L.: *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*, c. d.

72 UHEREK, Z.: *Etnicita ve výzkumech migrační a krajanské problematiky v Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd*, c. d.

lokální společnosti byly často objednavatelem a konzumentem etnologovy práce, přestože například studium přežitků, jak bylo conceptualizováno zejména v 50. letech 20. století, mělo též závažné etické konotace. Taktéž emický přístup etnologům připadal přirozený, neboť často pocházeli z prostředí, které studovali. Z hlediska práce s daty období 50. až 80. let přinášelo nejen sblížení, vůči západní antropologii i metodologickou distanci.

Dalším procesem, který se stal pro západní antropologii i etnologii druhé poloviny 20. století typickým, bylo jeho subdisciplinární štěpení. Jako relativně samostatně vystupující subdisciplíny se začínají v západní antropologii konstituovat antropologie rodiny, práva, později města, historická antropologie, vizuální antropologie, feministická antropologie, antropologie migrací, emocí, hranic a další a další subdisciplíny někdy postavené na specifice metody, jindy na předmětu výzkumu, specifickém postoji k úlohám oboru a podobně. Totéž se dělo v kontinentální etnologii a etnografii, přestože ne v takovém rozsahu a v oblastech, které byly přiměřené předmětu studia kontinentální etnologie. Štěpení oboru především v 70. až 80. letech přinášelo zejména do západní sociální a kulturní antropologie opět pocit nejistoty a krize oboru. Pro oblast americké kulturní antropologie na tuto někdy až bizarní fragmentalizaci upozorňuje například Sydel Silverman.⁷³

Lze tedy sumarizovat, že zejména ve druhé polovině 20. století docházelo nejen ke sblížení, ale také ke vzdalování se některých antropologických / etnologických tradic navzájem. Důvodem nebyla jen například „železná opona“ stojící mezi evropskými státy, ale též další společenské procesy a změny ve vědeckém myšlení, na něž byla západní a kontinentální věda při nejmenším do roku 1989 odlišně senzibilní mimo jiné i díky svému předmětu studia.

Společnost přelomu 20. a 21. století a etnografický výzkum

Důležitým metodologickým předělem, na který začala být česká etnologie senzibilní zejména v 90. letech a britská a americká antropologie od 60. do 70. let, je koncept dočasnosti, relativity a nestability národních celků i jakýchkoli dalších sociokulturně definovaných společenství, kam jednotlivé aktéry zařazujeme. Na bázi studia národů a nacionalismu se základními poznatky tohoto typu přicházeli Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Miroslav Hroch a později Rogers Brubaker, na bázi obecněji vymezených etnik a přednárodních společenství tuto myšlenku rozvíjeli například Edmund Leach a po něm Fredrik Barth. Moderní antropologie a etnologie byla založena na srovnávacím principu a hranice komparace se přibližně kryly s hranicemi států resp. národů, či etnických skupin v intencích národních států 19. a 20. století. Nové pojetí nacionalismu a etnických hranic, které se

73 SILVERMAN, S.: *Totems and Teachers. Key Figures in the History of Anthropology*. Walnut Creek 2004.

začalo prosazovat v 60. letech 20. století, problematizovalo představu dlouhodobé kontinuity přegenerační národní solidarity a zrelativizovalo i představu rozhraní mezi my a oni, které se napříště začalo jevit jako situační sociální konstrukce nebo jako rozhraní, jehož význam se mění v závislosti na kontextu.⁷⁴

Relativizace hranic etnik a národů přicházela v době, kdy národní státy jako sociální a ekonomicko-politické jednotky začaly oslabovat a přestávaly být hegemonem pro společenské a kulturní procesy na svém státním území.⁷⁵ Proces provazování některých společenských skupin obyvatelstva bez ohledu na státní nebo národní hranice se začal urychlovat a pouze část obyvatelstva zůstávala výrazně lokálně zakotvena. Tento proces bylo možné pozorovat i ve východní Evropě a na Balkáně navzdory nacionálním tendencím, národním hnutím a návratovým migracím, kdy tisíce Němců proudily z Ukrajiny a Ruska do Německa, Židé z východní Evropy do Izraele a v bývalé Jugoslávii docházelo k etnickým čistkám.⁷⁶

V knize *Transnational Connections* uvažuje Ulf Hannerz na základě promluv svých respondentů, že kultury jako kdyby byly pro lidi konce 20. století lokálně spjaty s určitými místy a regiony a lidé celkem odkudkoli mohli mezi těmito kulturami projíždět, navštěvovat je, tyto kultury zakoušet, získávat s nimi zkušenost a mít tak vazbu k různým zemím a kulturám na různých kontinentech.⁷⁷ Je zřetelné, že lidé, kteří takto mohou cestovat mezi kulturami, přibývá. Ulf Hannerz v citované publikaci problematizuje otázku lokálních kultur, jejich reprezentací a nositelů. Toto téma začíná být aktuální i pro středoevropský prostor, ale dat je o něm jen velmi málo.

Další důležitá proměnná, kterou je třeba do kalkulace využití etnografie v současných společenských vědách zakomponovat, je migrace, která je typická pro celou Evropu po II. světové válce. Usazování se cizinců ze třetích zemí v Evropě, jak přesvědčivě ukazovali například Michèle de la Pradelle⁷⁸ nebo Adam Kuper⁷⁹, na jedné straně urychlovalo proces přesunu zájmu zejména britské a francouzské antropologie do Evropy, na druhé straně spolu s vnitřní migrací narušovalo homogenní kulturní celky, které byly zpravidla předmětem zkoumání středoevropských etnologů. Thomas Hylland Eriksen se při své pražské přednášce v roce 2008⁸⁰ vrátil ke Gellnerovskému připodobňování vývoje společnosti a malířských stylů. Gellner

74 WALLMAN, S.: *The Boundaries of 'Race': Processes of Ethnicity in England*. Man, New Series 13, 1978, No. 2 (Jun.), s. 200–217.

75 GELLNER, E.: *Nations and Nationalism*, c. d.

76 BRUBAKER, R.: *Migrations of Ethnic Unmixing in the "New Europe"*. International Migration Review 32, 1998, č. 4, s. 1047–1065.

77 HANNERZ, U.: *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London 1996, s. 17.

78 de la PRADELLE, M.: *Několik poznámek k urbánní antropologii*. Český lid 83, 1996, č. 3, s. 189–196.

79 KUPER, A.: *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*, c. d.

80 Přednáška se uskutečnila dne 9. prosince 2008 ve velké aule FF UK, nám. Jana Palacha 2, Praha 1 a nesla název National identity in a transnational time: Some thoughts and European examples.

kdysi přirovnával nahrazení předindustriálních kulturně nesjednocených lokálních společností společnostmi národními k nahrazení barevné mozaiky obrazů Oskara Kokoschky velkými homogenními monochromními plochami Amedea Modiglianiho. Ty symbolizovaly kulturu a společnost národních států, monolitů vzniklých působením národních ideologií a homogenizačního úsilí jejich představitelů. Současnou postmoderní společnost popsal Thomas Hylland Eriksen jako kaleidoskop různobarevných bodů, či rozházený čaj, či směs dvou sypkých látek, která se situačně přelévá.⁸¹

Homogenní kultury jsou podle Eriksena minulostí. Zejména ve velkých městech Evropy je předpoklad, že soused bude hovořit stejným mateřským jazykem nebo mít stejné státní občanství je relativně nízká. Hovořit v této souvislosti o kulturních hranicích ve smyslu jasné rozhraničující linie mezi většími skupinami lidí je poměrně komplikované. Oblíbeným tématem 90. let 20. století a počátku 21. století se stává téma transnacionalismu a kosmopolitanismu, kde se sledují mezikulturní kontakty a přesahy národních kultur v chování jednotlivců i celých skupin. Vedle typicky národních jevů se sledují jevy typicky kosmopolitní.

Na přelomu 20. a 21. století věnoval metodologii studia sociability postmoderní společnosti pozornost George Marcus, který se ve své knize *Ethnography through Thick and Thin* z roku 1998 tak jako mnoho jiných ptá, jak naložit se situací, kdy studium současných lokálních kultur je stále obtížnější. Vnímá, že aktéři lokálních kultur se mění na kategorie pracujících. Vnímá, že je obtížné studovat lokální kulturu tam, kde zaměstnaní lidé na celý den, či na pracovní týden odjíždí na práci do vzdáleného místa a tam vykonávají v továrnách normované úkony, které provádí dělníci ve stejných výrobnách po celém světě. Studovat kulturu takových lidí znamená uplatňovat nikoli monografický pohled, ale praktikovat etnografii mnoha zřetelů.⁸² Měnit prostředí s lidmi, kteří též střídají různá prostředí, přizpůsobovat se různým situacím, v nichž se pohybují. Brát na vědomí, že v některých prostředích jsou jedni a ti samí aktéři pány, v jiných ti poslední vykonavatelé rozkazů. V etnografii mnoha zřetelů není ani chudý vždy chudý a ani ten porobený vždy porobený. Lidé své role situačně mění.

George Marcus poskytuje návod, který by měl usnadnit praktikování etnografie mnoha zřetelů. Říká, že pokud jsou věci a lidé v pohybu, je nezbytné je v jejich pohybu následovat. Přímou radí: sledujte lidi, sledujte věci, sledujte metafory, dějové linie, příběhy a alegorie, životy či biografie, sledujte konfliktní situace. Vychází

81 Při dialogu Ulfa Hannerze s Ernestem Gellnerem prý Ulf Hannerz komentoval proces působení globalizace a migrace na národní společnosti takto: „... *zdá se, že Kokoschka dostal druhou šanci*.“ (srov. též ERIKSEN, T. H.: *Complexity in Social and Cultural Integration: Some Analytical Dimensions*. *Ethnic and Racial Studies* 30, 2007, č. 6, November, s. 1056).

82 Martin Soukup původní termín *multisihgted ethnography* překládá jako *vícemístná etnografie*, což je též přijatelnou variantou.

z Wallersteinovy představy světového systému, v jehož rámci se pohyb odehrává a lze ho zachytit podobně jako pohyb jedince v lokální společnosti, kterou je možné též vnímat jako systém ve světovém systému.⁸³

George Marcus ale Wallersteinův systém centrum periferních vztahů nejen přejímá, ale současně jeho podobu, jak byla například aplikována Ulfem Hannerzem pro oblast kulturních toků,⁸⁴ reviduje. Nesouhlasí s konstrukcí jednostranné centrum periferní orientace. Jako antropolog reflektuje lidskou subjektivitu. Na příkladu bohatších, obchodnických a vzdělaných vrstev obyvatel Tonga, lidí z „nevýznamných“ ostrovů v Tichém oceánu, kteří vystudovali a žijí ve Velké Británii, ukazuje, že pro řadu z nich, přestože žijí ve Wallersteinově pojetí v civilizačních centrech, jsou jejich nejvýraznějším centrem ostrovy Tonga.⁸⁵ Marcus obrácením centrum periferní optiky ukotvuje, co ještě v 80. letech 20. století řada odborníků nechápala. Proč se například imigranti neasimilují do „jejich vyspělejší“ kultury, pokud přijeli do „jejich“ země. Teprve v 90. letech 20. století začínají antropologové ve svých teoriích reflektovat, že například Indové nepřijíždějí do Velké Británie proto, aby se z nich stali Angličané, ale proto, aby žili lépe jako Indové, jejichž mateřskou zemí je Indie.

Požadavek sledování pohybu lidí, věcí, metafor jako další dimenze etnografie ve smyslu terénního výzkumu se velmi dobře uplatnil například v práci etnologů, sociologů i sociálních geografů při výzkumu remitencí, které začaly být podrobně sledovaným tématem na přelomu 20. a 21. století i v českém prostředí.⁸⁶

Smísení kultur a pohyb jejich nositelů z místa na místo má důležité konsekvence nejen pro metodologii výzkumu, kdy etnografie už nemůže být vnímána jen jako stacionární sběr dat, ale též jako výzkum jedné skupiny nebo kategorie jevů na různých místech. Má též důležité důsledky pro etnologickou / antropologickou teorii. V 90. letech se oslabuje téma kulturního relativismu, které dominovalo v předchozích desetiletích. Relativita kvality či vyspělosti nebo morality jednotlivých společností sice zůstává nezpochybněna, ale zpochybněna je sama legitimita členění současného světa na uzavřené, svébytné „kultury“. Nejen rodiny žijící v sousedství mohou přináležet odlišným jazykům a habitům, ale i kulturní homogenita v jednotlivých rodinách je vystavena tlaku: Jakou kulturu má rodina přesídlenců z Pákistánu do Norska, ptá se Fredrik Barth ve svém příspěvku na konferenci v Amsterdamu v roce 1993, když otec vyznává pašťanský koncept cti, ale díky tomu, že má několik let zaměstnání v Norsku, dokáže bez problémů komunikovat s autochtonním obyvatelstvem, matka, která zůstává v domácnosti, ovládá jen pašť a je neintegrována do norské

83 MARCUS, G.: *Ethnography through Thick and Thin*. New Jersey 1998, s. 3–178.

84 HANNERZ, U.: *The Global Ecumene as a Network of Networks*, c. d.

85 MARCUS, G.: *Ethnography through Thick and Thin*, c. d., s. 133–178.

86 Např. STOJANOV, R. – STRIELKOWSKI, W. – DRBOHLAV, D.: *Pracovní migrace a remittance: současné trendy v době ekonomické krize*. Geografie 2011, č. 4, s. 375–400.

společnosti a děti mají ukončené norské školy a žijí západním stylem života?⁸⁷ Má koncept kultury nebo etnicity v takové společnosti ještě smysl? V roce 1993, kdy se v Amsterdamu konala konference na počest Fredrika Bartha a jeho publikace *Ethnic Groups and Boundaries*,⁸⁸ Barth ještě oba koncepty používal, i když v souladu se svou teorií etnických hranic hovoří o kultuře (nikoli kulturách) jako kontinuálním toku sociálních akcí, který je teprve následně rozhraničován.

Zatímco v roce 1993 je ale koncept kultury stále organickou součástí Barthova metodologického aparátu,⁸⁹ v roce 2001 již o utilizaci tohoto konceptu pochybuje. Jeho mnohoznačnost je jen jednou z věcí, kterou shledává jako problémovou. V diskusi pro *American Anthropologist*, kterou moderoval Robert Borofsky a kde kromě Bartha vystoupili i další renomovaní antropologové, se Barth především ptá, co se za pojmem kultury skrývá. Odpovídá si, že se jedná o sled sociálních akcí v určitém kontextu. K těmto sociálním akcím člověk přistupuje s představou, že se jedná o určitou kulturu a tato kategorizace neadekvátně předchází samotná empirická data. Ve svém příspěvku do diskuse, který nazval *Rethinking Object of Anthropology* napsal: „Jestliže připustíme, že předmětem studia antropologie jsou jednající subjekty, neboli v jednodušším jazyce „lidé“ (to znamená nikoli kultury – pozn. Z. U.), daleko snáze zúročíme výhody empirického studia.“⁹⁰ Barth ukazuje, že důraz studia nikoli na kultury, ale na sociální akce lidí umožní mnohem lépe revidovat zažitá koncepty a předpojatosti a studovat jednání lidí v jeho dynamice bez toho, abychom je již předem zařazovali do kulturních kategorií. Prvotní by mělo být sledování sociální akce, pozorování, popis sledovaného děje a teprve následně kategorizace.⁹¹ Zjednodušeně řečeno: Barth ve svém textu rehabilituje etnografii, zvyšuje její váhu a naznačuje, že jako metoda může být univerzálnější a životaschopnější než koncept kultury, k jehož studiu byla vytvořena.

Současné procesy a společnost jako sypkou směs různých přístupů a habitů reflektuje též Nina Glick-Schiller z Manchesterké university ve svém konceptu metodologického nacionalismu. Podstatou tohoto přístupu je poznání, že národní nebo státní předěly jsou konceptualizovány i tam, kde nemají žádné oprávnění nebo funkci. Je to tím, že vědecká pracoviště, sdělovací prostředky a další instituce jsou organizovány na státní, resp. národní bázi a zejména i z toho důvodu se přenáší tento předěl i do společenských oblastí, kde je optika národa nebo státu zkreslující. Porovnávání států a národů a vytváření národních předělů velmi často reprodukuje zcela

87 Příspěvek byl přednesen v roce 1993, ale knižní publikace, v níž je zařazen a která je citována, vyšel až v roce 1994. BARTH, F.: *Enduring and Emerging Issues in the Analysing of Ethnicity*. In: Vemerleu, H. – Govers, C. (eds): *The Anthropology of Ethnicity*. Amsterdam 1994, s. 12–32.

88 BARTH, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo 1969.

89 BARTH, F.: *Enduring and Emerging Issues in the Analysing of Ethnicity*, c. d.

90 BARTH, F.: *Rethinking the Object of Anthropology*. In: BOROFSKY, R. (ed.) *When: A Conversation about Culture*. *American Anthropologist* 103, 2001, (2), s. 432–446.

91 Tamtéž.

iracionálně věda a propaganda zobecněními národních statistik a dalších ukazatelů. Nina Glick-Schiller otázku hranic subjektivizuje a hledá příklady, které stereotypní představy o kategorizaci lidí a skupin primárně jako příslušníků národů naruší. Například v textu *Transborder Citizenship* se vrací k tématu přeshraničních sítí a kontaktů a problematizuje představu státního občanství v podobě, v jaké je v euro-amerických podmínkách konceptualizován.⁹²

Etnologie, či antropologie občasně též podléhá metodickému nacionalismu, ale díky svému mezinárodnímu komparativnímu zaměření umí státní hranici relativně snadno překonat. Jiné obory mají s touto oblastí mnohem více problémů právě proto, že jsou alespoň v některých aspektech odkázány na data, jež se sbírají v rámci jednoho státu a jejich mezistátní porovnatelnost má své limity. Není náhodou, že ve světovém fóru UNESCO – MOST v Buenos Aires, jeden z pilotních analytických textů *Social Science and Social Policy: From National Dilemmas to Global Opportunities*, na jehož sestavení se podílel též již zmíněný Immanuel Wallerstein, apeluje právě na větší přeshraniční kompatibilitu, resp. překonání hranic ze strany společenských věd tak, jako je už kdysi překonaly ekonomické aktivity.⁹³

Nová situace promísení jasně definovatelných kultur a proveniencí a přeshraniční výzkumy sebou přináší celou řadu metodologických důsledků. Plošné výběry při sestavování větších vzorků o několika stech osobách velmi často selhávají, je nutné sledovat sociální síť, modelovat jednotlivé v prostoru rozptýlené skupiny. Nejen v etnologii, ale též v sociologii a dalších oborech badatelé často rezignují na statisticky reprezentativní vzorky, často přestává být důležitá četnost výpovědí, stoupá význam jejich kvality. Přináležitost k určité skupině se stává kontextuální otázkou, kterou lze podchytit pouze osobní participací v terénu. Uvedené okolnosti stimulují ještě výrazněji průnik etnologických a antropologických metod postavených na etnografii do dalších společenských i přírodních věd, jako jsou sociologie, demografie nebo sociální geografie. Vedle projektů výzkumů migračních skupin je vysoká uplatnitelnost při studiích jednotlivých sociálních a názorových vrstev obyvatelstva, které mají příhraniční kontakty, ekologických hnutí, hnutí indigenous people, duchodců žijících v zahraničí a podobně. S uplatňováním kvalitativních metod při studiu uvedených témat roste i frekvence použití pojmu etnografie. Specialisté v jednotlivých oborech tím zpětně reflektují, že se v jejich oboru, jak jsme již ukázali, „dělá etnografie“ dlouhodobě a lze navazovat i na vlastní oborovou tradici kvalitativního výzkumu. Řada z nich pak jako například Tereza Stöckelová a Yasar

92 GLICK-SCHILLER, N.: *Transborder Citizenship: An Outcome of Legal Pluralism within Transnational Social Fields*. In: Benda-Beckmann, F. von – Benda-Beckmann, K. von – Griffiths, A. (eds): *Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World*. Aldershot 2005.

93 LEE, R. E. – MARTIN, W. J. – SONNTAG, H. R. – TAYLOR, P. J. – WALLERSTEIN, I. – WIEVIORKA, M.: *Social Science and Social Policy: From National Dilemmas to Global Opportunities*. Paris 2005.

Abu Ghosh v již citované práci *Etnografie: Improvizace v teorii a terénní praxi* problematiku oborové provenience vůbec neřeší.⁹⁴

Konjunktura etnografických kvalitativních metod a technik, jako je pozorování, hloubkové rozhovory, dlouhodobý pobyt v terénu, práce s klíčovými informátory a podobně v jiných oborech než je etnologie resp. sociokulturní antropologie, má jedno výrazné úskalí. Používání etnografických metod již není nutně spojováno s osobou etnologa nebo etnografa. Etnolog nebo etnograf také už brzy nemusí být tou osobou, která využívá etnografické metody nejlépe. Pro etnology je na jedné straně lichotivé, že etnologická metodologie našla široké uplatnění a nemusí ustupovat těm, co používají statistické metody. Na druhé straně se etnologové dostávají do přímé konfrontace s jinými společenskovědními obory, což je beze sporu silná výzva i podnět k mezioborové spolupráci, ale též riziko, že etnologové v této mezioborové konfrontaci nebudou stačit.

Závěr

V předchozím textu byla naznačena řada trendů v použití etnografie jako výzkumného nástroje. Tyto trendy vyplývaly z měnící se společenské situace, z úhlu pohledu na předmět studia i z vývoje teorie a metodologie společenských věd. Vývojové tendence byly vztaženy k oboru etnologie a sociální a kulturní antropologie.

Text ukazuje paralely a rozdílnosti používání metody etnografie v českých zemích zejména v porovnání s angloamerickou sociokulturní antropologií. Využívá obraz čtyř tradic sociální antropologie, jak se o nich uvažovalo například v Halle v Max Planckově institutu pro sociální antropologii v roce 2002. Již i na zmíněném setkání v Halle se však uvažovalo o tom, že nabídnutá tradice anglická, americká, francouzská a německá zahrnuje jen část „tradic“ oboru, o nichž lze uvažovat. Rozvinutí úvah některých teoretiků naznačuje i možné zařazení české etnologie v rámci širších zájmových celků s použitím úvah o středoevropské nebo podunajské vědecké základně, jak je rozvíjeli Ernest Gellner a Chris Hann. Toto zařazení se váže i ke způsobu využití etnografie jako výzkumného nástroje.

Text upozorňuje, že středoevropské prostředí bylo doposud senzibilní na poněkud jiné podněty než prostředí angloamerické a některé inovativní trendy se mu proto vyhýbaly, ukázaly se aktuální v jiných časových horizontech nebo etnologickou / sociálně antropologickou obec oslovily jen v omezené míře. Z charakteristiky jednotlivých trendů ale též vyplývá, že česká etnologie / antropologie na řadu podnětů, které společenské změny pro vědu přinášejí, zareagovala, nebo je dokonce předjímala. Některé otázky si nepokládá, protože charakter výzkumů, který se doposud v českém a moravském prostředí prováděl, takové metodologické podněty nevyžadoval. Současné však lze zaznamenat oblasti, které se do empirické práce etnologů

94 STÖCKELOVÁ, T. – ABU GHOSH, Y.: *Úvahy o etnografii: od dogmatu k heterodoxii*, c. d.

prozatím promítly relativně málo a dříve, nebo později se jejich řešení stane otázkou dne, například téma reflexivity, symetrického přístupu, otázky vztahu výzkumníka k předmětu studia, vztah globálních kulturních trendů na lokální kultury jsou otázkami otevíranými relativně nedávno. Pečlivý empirický výzkum a solidní datová základna, která je v českých zemích dlouhodobě preferována, je na druhé straně dobrým fundamentem nejen pro další sběry, ale i pro zdokonalování teoretického ukotvení etnologické / antropologické práce.

Přestože se text zaměřuje primárně na etnografii jako soubor metod etnologie a sociokulturní antropologie, reflektuje, že se etnografie používá i v dalších oborech, například v sociologii nebo v sociální geografii.

Lze jedině vítat, že instituce, jako je Česká národopisná společnost, nebo před nedávnem též Česká asociace pro sociální antropologii, pořádají setkání, kde se na nové trendy pokoušejí reagovat a předcházet tak potenciálnímu nebezpečí, že jednou budou dělat etnografii lépe jiní oboroví specialisté než etnologové a sociální antropologové.

Literatura

- ANDERSON, N.: *The Hobo: Sociology of the Homeless Man*. Chicago 1923.
- ANDERSON, N.: *Introduction to the Phoenix edition*. In: *The Hobo: Sociology of the Homeless Man*. Chicago 1961, s. v–xxi.
- BARTH, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Oslo 1969.
- BARTH, F.: *Enduring and Emerging Issues in the Analysing of Ethnicity*. In: Vemerleu, H. – Govers, C. (eds): *The Anthropology of Ethnicity*. Amsterdam 1994, s. 12–32.
- BARTH, F.: *Rethinking the Object of Anthropology*. In: BOROFSKY, R. (ed.) *When: A Conversation about Culture*. *American Anthropologist* 103, 2001, (2), s. 432–446.
- BARTH, F. et al.: *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*. Chicago 2005.
- BEEMAN, W. O.: *Margaret Mead: America's Premier Analyst*. In: Mead, M.: *Studying Contemporary Western Society*. New York – Oxford 2004.
- BLAHUŠEK, J. (red.): *Malý etnologický slovník*. Strážnice 2011.
- BOTT, E.: *Family and social network: roles, norms, and external relationships in ordinary Urban families*. London 1971.
- BROUČEK, S.: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979.
- BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Sv. 1–3*. Praha 2007.
- BROUČEK, S. – PARGAČ, J. – SOCHOROVÁ, L. – ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1996.

- BRUBAKER, R.: *Migrations of Ethnic Unmixing in the „New Europe“*. International Migration Review 32, 1998, č. 4, s. 1047–1065.
- BURAWOY, M.: *The Anthropology of Industrial Work*. Annual Review of Anthropology 8, 1979, s. 231–266.
- CUNNISON, S.: *Wages and Work Allocation*. London 1966.
- de la PRADELLE, M.: *Několik poznámek k urbánní antropologii*. Český lid 83, 1996, č. 3, s. 189–196.
- ERIKSEN, T. H.: *Complexity in Social and Cultural Integration: Some Analytical Dimensions*. Ethnic and Racial Studies 30, 2007, č. 6, November, s. 1055–1069.
- FABIAN, J.: *Time and Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York 1983.
- GEERTZ, C.: *Works and Lives. An Anthropologist as Author*. Stanford 1988.
- GEERTZ, C.: *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*. Princeton – New Jersey 2000.
- GELLNER, E.: *Nations and Nationalism*. Ithaca 1983.
- GELLNER, E.: *Anthropology and Europe*. Social Anthropology 1/1, 1992, s. 1–7.
- GELLNER, E.: *Nationalism*. New York 1997.
- GELLNER, E.: *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and Habsburg Dilemma*. Cambridge 1998.
- GLICK-SCHILLER, N.: *Transborder Citizenship: An Outcome of Legal Pluralism within Transnational Social Fields*. In: Benda-Beckmann, F. von – Benda-Beckmann, K. von – Griffiths, A. (eds): *Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World*. Aldershot 2005.
- GLUCKMAN, M.: *Analysis of a social situation in modern Zululand*. Manchester 1958.
- GRIMSHAW, A. – HART, K.: *Anthropology and the Crisis of the Intellectuals*. Cambridge 1993.
- HANN, C.: *The Skeleton at the Feast: Contributions to Eastern European Ethnography*. Canterbury 1995.
- HANN, C.: *Foreword*. In: Barth, F. et al.: *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*. Chicago 2005, s. vii–ix.
- HANN, C.: *Rozmanitě časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 15–30.
- HANN, C.: *Tattered Canopies Across Euroasia: New Combinations of the Religious, Secular, and the (ethno-) national after Socialism*. Cargo. Časopis pro kulturní / sociální antropologii 2011, č. 1–2, s. 4–26.
- HANNERZ, U.: *The Global Ecumene as a Network of Networks*. In: Kuper, A. (ed.): *Conceptualizing Society*. London 1992, s. 34–58.
- HANNERZ, U.: *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London 1996.
- HERSKOVITS, M. J.: *The myth of the Negro past*. New York – London 1941.

- HOLÝ, L.: *The Little Czech and the Great Czech Nation: national identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge 1996.
- HORÁK, J.: *Národopis československý. Přehledný nástin*. In: *Československá vlastivěda. Díl II. Člověk*. Praha 1933, s. 305–472.
- HROCH, M.: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha 1999.
- HROCH, M.: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1999.
- JIŘÍKOVSKÁ, V. – MIŠUREC, Z.: *Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948*. *Národopisný věstník československý VIII (50)*, 1991, s. 5–35.
- KANDERT, J.: *Budoucnost etnografie? Umění a řemesla* 1991, č. 1–2, s. 2–4.
- KLUCKHOHN, F.: *Dominant and variant value orientations*. In: Kluckhohn C. & Murray H. (eds): *Personality in nature, society, and culture*. New York 1953, s. 342–357.
- KOCMAN, D.: *Politika národopisu: reflexivní koláž*. *Cargo* 2/1999, s. 92–103.
- KUHN, T., S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1965.
- KUPER, A.: *Anthropology and Anthropologists: the Modern British School*. London 1983.
- KUPER, A.: *Culture: The anthropologists' account*. Cambridge 1999.
- KUPER, A.: *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion*. London – New York 1988.
- LASS, A.: *Zpřítomnění, dějinnost a posun významu psaných památek v Čechách v 18. století*. *Český časopis historický* 88, 1990, s. 852–866.
- LATOURETTE, B.: *Science in Action. How to follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge 1987.
- LEE, R. E. – MARTIN, W. J. – SONNTAG, H. R. – TAYLOR, P. J. – WALLERSTEIN, I. – WIEVIORKA, M.: *Social Science and Social Policy: From National Dilemmas to Global Opportunities*. Paris 2005.
- LEWIS, H.: *The Misrepresentation of Anthropology and Its Consequences*. *American Anthropologist* 100, 1998, č. 3, s. 716–731.
- LINHART, J. – VODÁKOVÁ, A. a kol.: *Velký sociologický slovník*. Praha 1996.
- LOZOVIUK, P. (ed.): *Etnicita a nacionalismus v diskurzu 20. století: příspěvek intelektuálů z českých zemí ke studiu kolektivních identit*. Brno 2012.
- LUPTON, T.: *On the Shop Floor*. Oxford 1963.
- MALINOWSKI, B. K.: *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London 1922.
- MALINOWSKI, B. K.: *The dynamics of culture change; an inquiry into race relations in Africa*. New Haven – London 1945.

- MARCUS, G.: *Ethnography through Thick and Thin*. New Jersey 1998.
- MEAD, M.: *Male and Female: a Study of the Sexes in a Changing World*. Harmondsworth 1964.
- MEAD, M.: *The Wagon and the Star: a study of American community initiative*. Chicago 1966.
- MEAD, M.: *Studying Contemporary Western Society: method and theory*. New York 2004.
- PETRÁŇOVÁ, L.: *Lid, národ a český národopis v letech 1953–1963*. In: *Věda v Československu v letech 1953–1963. Práce z dějin vědy, svazek I*. Praha 2000, s. 305–322.
- RABINOW, P.: *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley 1977.
- REDFIELD, R.: *A Village that Chose Progress; Chan Kom Revisited*. Chicago 1950.
- REDFIELD, R.: *The primitive world and its transformations*. Ithaca, N.Y. 1953.
- ROBEK, A.: *Dějiny české etnografie I*. Praha 1976.
- SAID, E. W.: *Orientalism*. New York 1978.
- SCHEFFEL, D. – KANDERT, J.: *Politics and Culture in the Czech Ethnography*. *Anthropological Quarterly* (Washington) 67, 1994, č. 1, s. 15–23.
- SCHNEIDER, D.: *American Kinship: a cultural account*. Englewood Cliffs, N.J. 1968.
- SILVERMAN, S.: *Totems and Teachers. Key Figures in the History of Anthropology*. Walnut Creek 2004.
- STOJANOV, R. – STRIELKOWSKI, W. – DRBOHLAV, D.: *Pracovní migrace a remittance: současné trendy v době ekonomické krize*. *Geografie* 2011, č. 4, s. 375–400.
- STÖCKELOVÁ, T. – ABU GHOSH, Y.: *Úvahy o etnografii: od dogmatu k heterodoxii*. Praha.
- UHEREK, Z.: *L'ethnologie urbaine en pays tchéques. Genèses*. *Sciences sociales et histoire*. Septembre 1997, s. 111–127.
- UHEREK, Z.: *Historie etnologie nejen podle T. S. Kuhna: minulost, současnost a oddělení etnických studií*. In: Holubová, M. – Petráňová, L. Woitsch, J. (eds.): *Česká etnologie 2000*. Praha 2002, s. 129–156.
- UHEREK, Z.: *Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí*. *Sociologický časopis* 43, 2007, č. 1, s. 195–203.
- UHEREK, Z.: *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha 2011.
- UHEREK, Z.: *Etnicita ve výzkumech migrační a krajanské problematiky v Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd*. *Slovenský národopis* 59, 2011, č. 2, s. 141–154.
- WALLMAN, S.: *The Boundaries of 'Race': Processes of Ethnicity in England*. *Man, New Series* 13, 1978, č. 2 (Jun.), s. 200–217.

WHYTE, W. F.: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago 1943.

WHYTE, W. F.: *On the Evolution of the "Street Corner Society"*. In: Whyte, W. F.: *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago 1955, s. 279–358.

WOLF, J.: *Česká cesta od národopisu k etnologii*. Národopisný věstník XIII (55), 1996, s. 5–16.

Summary

Ethnography as a Research Tool in Early 21st Century: A Contribution to the Discussion on Ethnological Methodology under the Conditions of the Czech Republic

The contribution focuses on ethnography in the Czech lands and its application as a research method. The concept of ethnography used for this purpose sees ethnography as one of the major methods of qualitative research, transformed and modified by development in the field and changes in the society. The author reminds of the fact that ethnography was widely used as a research instrument already in 20th century under different names not only within ethnology and social anthropology but also within other disciplines and that at present it is a favourite research instrument of a number of branches of social science which emphasize qualitative research. Thus ethnography is not the sole property of ethnologists and social anthropologists and they cannot be sure that this method will remain typical and characteristic exclusively for them. Although the text is historically retrospective, it mainly focuses on transformations of ethnography in the late 20th and at the turn of 20th and 21st centuries.

Keywords:

Ethnography – Ethnology – Social and Cultural Anthropology – Czech Republic – Methodology of Social Sciences

Sociokultúrna sonda do života súčasných seniorov¹

Mgr. Eva Šipöczová

Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, A. Nováka 1,
602 00 BRNO

sipoczova@mail.muni.cz

Historické, politické, hospodárske a kultúrne zmeny zasahujú všetky oblasti našich životov – od tých najzjavnejších, až po tie skoro neviditeľné, ktoré si nesieme ukryté za primárne viditeľnými javmi. Patrí sem i staroba a jej prežívanie. Byť starý znamená dnes niečo iné, ako to znamenalo pred sto päťdesiatimi rokmi. Zmenilo sa vymedzovanie tohto životného obdobia, postavenie seniorov v spoločnosti a rodine, spôsob prežívania a pod. Táto premena sa udiala rýchlo. Dnes žijúci seniori boli vychovávaní v inej dobe a v iných hodnotách, v akých sú vychovávané súčasné deti. To, ako videli starobu vo svojom detstve oni, nie je realitou ich súčasného prežívania.

Pre etnológov predstavovali najstaršie generácie najmä informátorov. Od samotného materiálu sa k ich osobe prechádzalo postupne. Až v druhej polovici 20. storočia prišlo k výraznejšej zmene a posledná etapa života sa stala priamo predmetom etnologickeho výskumu. Staroba a jej prežívanie sú premenlivým fenoménom. Javom, ktorý sa vyvíja a má svoje špecifiká. Sociologička Dana Sýkorová píše: „*Každá spoločnosť vytvára systém explicitných či implicitných sociálnych očakávaní, ktorá formuluje vekové prijateľné chováni, interakcie, časování a následnosť hlavných životných událostí i očakávaní individuí.*“² Tak ako sa skúma kultúra detí, postupne sa začína rozvíjať záujem i o starobu, ktorá prináša špecifické kultúrno-sociálne postavenie.

O podobe staroby v tradičnej spoločnosti sa dozvedáme nepriamo z prác zameraných na rodinu. Medzi priekopníkov, ktorí sa zamerali priamo na toto obdobie života, patria Peter Salner, Hana Hlôšková, Andrea Onderčaninová, Dušan Ratica, Jan Rychlík a Magdaléna Rychlíková a ďalší. Tí nám popri svojom hlavnom odbornom zameraní priblížili i život seniorov. Prežívanie staroby sa stalo hlavnou témou pre Ludmilu Voľanskú (rod. Herzánovú), ktorá sa téme venuje systematicky. Viac a hlavne z iného pohľadu sa o problematiku zaujímajú odbory ako sociálna práca, gerontológia, sociológia a v neposlednom rade vedy ekonomické a demografické. Pre vykreslenie celkového obrazu o premenách staroby je potrebné nahliadnuť i do týchto vedných disciplín.

1 Príspevok vychádza z magisterskej diplomovej práce obhájenej na Ústave evropské etnologie Masarykovej univerzity v roku 2011 a terénneho výskumu, ktorý bol jej súčasťou.

2 SÝKOROVÁ, D.: *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha 2007, s. 49.

Čo hovoríme, keď hovoríme staroba?

„*Stárnutí je přirozenou, ale poslední etapou ontogenetického vývoje.*“³ Vek podmieňuje naše postavenie a vzťahy vzhľadom na iné vekové kategórie, spoločnosť, komunitu, rodinu. Staroba nie je len záležitosťou starých. Proces starnutia prebieha celý život a podliehame mu všetci. Ako môžeme starobu sociálne a kultúrne ohraničiť? Na základe čoho ju vymedzujeme dnes a na základe akých kritérií ju môžeme definovať retrospektívne v rámci minulosti?

Vymedziť ju môžeme na základe viacerých hľadísk v závislosti od vedného odboru, ktorý s ňou pracuje. Ako objektívne kritériá sa javia počet reálne odžitých rokov (čím viac rokov, tým starší), fyzické a psychické schopnosti človeka (strata energie, sily, choroby typické pre vyšší vek), fyziologické prejavy (vrásky, šediny a pod), či sociálne postavenie a ekonomický potenciál (nezamestnanosť, poberevanie starobného dôchodku); starorodičovstvo ako zmena statusu v rámci rodiny a spoločnosti.

Avšak starým sa môžeme cítiť aj v dvadsiatich šiestich rokoch, napríklad vzhľadom na mladších. V súčasnosti stále viac ľudí trpí civilizačnými chorobami i chorobami atypickými pre ich vek. Vrásky a šediny sa dajú odstraňovať kozmeticky a lekársky; zdravá životospráva a šport prospievajú telu i duchu; stres, alkohol, cigarety a málo pohybu nie. Ekonomický potenciál nemajú či strácajú aj iné skupiny ľudí. Na druhej strane sa stále častejšie stretávame so sociálnymi podnikmi, ktoré sa zameriavajú práve na zapojenie seniorov, mentálne, fyzicky postihnutých a dlhodobo nezamestnaných do ekonomického systému. Starými rodičmi sa stávajú ľudia, ktorí podľa priemerného veku majú pred sebou 15–30 rokov života. Tá istá veková skupina ešte môže byť rodičmi nezaopatrených detí, tak ako jeden z respondentov zapojených do výskumu. Vzhľadom na minulosť treba brať do úvahy i nižšiu priemernú dĺžku života. Tá sa začala predlžovať pod vplyvom zlepšenia životnej úrovne, s rozvojom medicíny a zdravotníctva. To znamená, že zatiaľ čo staroba v minulosti trvala „kratšie“, dnes sa počet rokov strávených na dôchodku zvyšuje.

Uvedené atribúty môžeme vnímať ako charakteristické indikátory staroby. Pre potreby tohto príspevku budú hlavné medzníky predstavovať starorodičovstvo a odchod do starobného dôchodku. Obe skutočnosti menia postavenie či status jednotlivca v rámci rodiny a spoločnosti. Pripísaný status sa stretáva s individuálnym vnímaním, pocitom a prežívaním konkrétnej osoby.

Do výskumu bolo zapojených 11 respondentov (7 žien, 3 muži, vo veku 65–89 rokov). Všetci respondenti poberali starobný dôchodok a s výnimkou jedného boli starými rodičmi. Štyria bývali vo vidieckom prostredí a samostatne, ostatní v mestskej, a to buď vo vlastnom byte (štýria) alebo v penzióne pre seniorov (traja), ktorý pre svojich obyvateľov poskytuje samostatné bytové jednotky. Rôzne prostredia so

3 PACOVSKÝ, V.: *O stárnutí a stáří*. Praha 1990, s. 30.

sebou prinášajú rôzne prežívanie každodennosti, možnosti realizácie a formujú vnímanie seba samého v kontexte užšej i širšej spoločnosti.

Najstarší v tradičnej spoločnosti a rodine

Na úvod načrtujeme prechod od tradičnej roľníckej rodiny 19. a prvej polovice 20. storočia, ako nám ju dokladajú etnologické výskumy, k rodine modernej – ovplyvnenej modernizáciou, kolektivizáciou (v našom prostredí), urbanizáciou, premenou výrobných stratégií krajín a pod. Najstaršia generácia má v spomienkach na svoje detstvo a svojich starých rodičov odlišný obraz od dnešnej skutočnosti. Politicko-ekonomické a kultúrne zmeny po druhej svetovej vojne, ovplyvnili fungovanie spoločnosti, rodiny i jednotlivcov. Moderná rodina funguje na rozdielnych princípoch a z toho vychádzajúcich stratégiách. Vykreslenie zmien a poukázanie na ich pôvod má za cieľ poskytnúť obraz o starobe ako o komplexnom socio-kultúrnom jave, a zároveň identifikovať faktory, ktoré sú pre prežívanie staroby kľúčové.

Sociológ rodiny Ivo Možný upozorňuje na základný rozdiel medzi rodinou tradičnou a modernou. „*Tradiční rodina nebyla diskretní jednotka, jakou je rodina dnes; v každém okamžiku byla pouze momentem proměnlivého kontinua, držené-ho pohromadě domem nebo zemědělskou usedlostí.*“⁴ V minulosti bola roľnícka (a remeselnícka) rodina samostatnou hospodárskou a ekonomickou jednotkou, v ktorej mal každý člen (či už bol v spriaznený rodinne alebo nie) svoje miesto. Bol to fungujúci mikrosvet postavený na jasne stanovených vzťahoch, normách a hierarchii. Hospodárstvo viedol otec rodiny – hospodár. Bol autoritou, ktorá rozhodovala o chode hospodárstva, rozhodovala a riešila spory.⁵ Najčastejšie sa vyskytovala trojgeneračná rodina (rodičovský pár, ich deti a vnúčatá). Medzi ďalších, nepokrvne spriaznených členov domácnosti patrila čel'ad', v remeselníckych rodinách učni, prípadne ďalší. S postupom ubúdajúcich síl sa menila pracovná náplň najstaršej generácie. Od fyzicky namáhavých prác mimo samotnú usadlosť sa postupne dostávali k prácam jednoduchším. Jednalo sa najmä o opravy, domácu výrobu, starostlivosť o hospodárske zvieratá. Ženy preberali do svojich rúk výchovu vnúčať vo veku, kedy už deti neboli závislé na prítomnosti matky, ale ešte boli príliš malé na zapojenie sa do hospodárskej činnosti.⁶ Ako písal Jan Koupal vo svojom príspevku o výmenku v južných Čechách, zmena na poste hlavy hospodárstva nastávala v dobe, kedy hospodár a hospodárka prestali fyzicky

4 MOŽNÝ, I.: *Stáří a nespojitý běh života*. In: Rabušic, L. (ed.): Česká společnost a senioři. Sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí české společnosti. Brno 1997, s. 8.

5 Dušan Ratica v citovanom článku *Miesto starých lidí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny* označuje tradičnú roľnícku spoločnosť ako gerontokratickú, gerontocentrickú.

6 RATICA, D.: *Miesto starých lidí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny*. Slovenský národopis 38, 1990, č. 1–2, s. 40.

i psychicky zvládat' vedenie domácnosti. Na ich miesto nastúpil jeden zo synov a jeho manželka.⁷

Dochovanie rodičov v tradičnej spoločnosti záviselo od typu rodiny. V publikácii Petra Slavkovského sa dočítame o premene a formovaní roľníckej rodiny na Slovensku. Rodina konca 19. a začiatku 20. storočia vychádzala z patriarchálnej veľkorodiny – formy kedy široké príbuzenstvo jednej rodiny spoločne nadobúdalo a obhospodarovalo pôdu. Pod vplyvom nárastu počtu obyvateľov, príchodom nepríbuzných členov do lokality a pod. sa veľkorodina (i pôda) rozpadala na menšie, ale stále rodinne prepojené jednotky,⁸ ktorých fungovanie naďalej stálo na silnom hierarchickom princípe. V takejto rodinnej a zároveň hospodárskej jednotke sa hnutelný i nehnuteľný majetok delil rovným dielom medzi potomkov ešte za života rodičov. Peter Salner popisuje vplyv fungovania na postavenie najstarších: „*Autoritu otca – gazdu a jeho manželky zabezpečovala skutočnosť, že k definitívnemu deleniu majetku dochádzalo až po jeho smrti.*“⁹ Tí ostávali žiť v rodine jedného zo synov, často v rodičovskom dome a stále viedli hospodárstvo. Rodine, ktorá rodičov dochovala pripadol následne rodičovský dom, prípadne i väčší kus hospodárskej pôdy. V niektorých prípadoch sa deti v starostlivosti o rodičov striedali. Ak starostlivosť nemohli zabezpečiť potomkovia, prebrala ju širšia rodina, prípadne niekto z obyvateľov obce.¹⁰

Odlíšne fungovala inštitúcia výmenku, ktorý bola rozšírený v Českých zemiach, niektorých oblastiach západného Slovenska a Spiša. Vychádzala z emfyteutického práva, ktoré zabezpečovalo nedelenie majetku a pôdy na menšie časti. Syn, ktorý ostal na rodičovskom hospodárstve, bol povinný vyplatiť podiel z majetku ostatným súrodencom. Jeho povinnosťou bolo i zabezpečenie dochovania rodičov vo výmenku.¹¹ Podoba výmenku sa spisovala a bola súčasťou manželskej zmluvy dieťaťa. Stanovovala, kde budú rodičia bývať (samostatná stavba mimo dom, komora a pod.), aká časť pôdy im prináleží na vlastné obhospodárenie, aký podiel budú dostávať z hospodárskej produkcie, a v neposlednom rade zabezpečovala uchovanie autority v rámci domácnosti.¹² Obe formy potvrdzujú, že v tradičnej spoločnosti bola staroba nie len sociálnou, ale aj ekonomickou záležitosťou. Rovnako je to i dnes, no situácia je podmienená odlišnými aspektmi.

7 KOU PAL, J.: *Selský grunt, odraz a výměnek*. Český lid 30, 1921. [online] [cit. 4.1.2014]. Dostupné na: <http://www.nul.k.cz/ek-obsah/ceskylid/html/knihy/ceskylid30/index.htm>, s. 245.

8 SLAVKOVNÝ, P.: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009, s. 127–129.

9 SALNER, P.: *K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. Na základe materiálu zo stredného Slovenska*. Slovenský národopis 31, 1983, č. 3–4, s. 526.

10 *Dochovanie*. In: Botik, J. – Slavkovský, P. (eds): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I*. Bratislava 1995, s. 98.

11 KOU PAL, J.: *Selský grunt, odraz a výměnek*. Český lid 30, 1921. [online] [cit. 4.1.2014]. Dostupné na: <http://www.nul.k.cz/ek-obsah/ceskylid/html/knihy/ceskylid30/index.htm>, s. 245.

12 Tamtiež, s. 245.

V mestskom prostredí preberala starostlivosť o najstarších tiež rodina. Podobne ako na vidieku ostávali starí v rodinách detí, prípadne im bol zabezpečený pobyt a starostlivosť v kláštore či mestskom hospíci. Kvalita služieb v takejto inštitúcii sa odvíjala od množstva financií, ktoré jej boli poskytnuté. V prípade, ak rodina nebola schopná zabezpečiť dochovanie vo vlastnej domácnosti, ani v spomínaných inštitúciách, najstarší sa často prepadli do najnižšej spoločenskej vrstvy a boli odkázaní na chudobince a milodary. Najstaršia dochovaná norma, ktorá sa venovala chudobincom je z roku 1504 a vznikla v Anglicku. U nás sa prvé podobné nariadenia začali uplatňovať v rámci jozefínskych reforiem.¹³

Vnímanie najstarších v rámci kultúr vychádzalo z jednoduchaj a dlho fungujúcej predstavy – tí, ktorí žijú najdlhšie, majú najviac skúseností a vedomostí, preto sú uznávanou autoritou. Z histórie sa ako doklad núkajú inštitúcie ako rady starších, ktoré bývali politickým orgánom. V roľníckom prostredí je dôkazom samotná rodina. „*Charakter poľnohospodárskej práce i zameranie výučby (školskej, pozn.: EŠ) viedli k tomu, že spoločstvo uprednostňovalo životné skúsenosti pred vedomosťami.*“¹⁴ Úcta k najstarším bola všeobecná v rámci celej spoločnosti, nezávisle od hospodárskej jednotky, či rodinného príbuzenstva. Dlhovekosť bola v minulosti niečím zriedkavým, bola vnímaná ako dar od Boha, čo tiež prispievalo k pozitívnemu vzťahu spoločnosti k najstarším.¹⁵ Obraz najstarších vidíme i v mytológii a vo folklóre. Postava múdreho starca, či sudcu je súčasťou najstarších mýtov, rozprávok i piesní.

Formovanie starobného dôchodku a zmeny, ktoré priniesol

Ako jednu z prvých foriem inštitucionalizovaného¹⁶ zaopatrovania vo vyššom veku môžeme vnímať bratstvá a cechy. Pôsobili v mestách, ich členovia pravidelne platili rentu na zabezpečenie fungovania bratstva či inštitúcie. Na revanš im bratstvo/cech prispievalo na živobytie v dobe, kedy člen nebol kvôli pokročilému veku schopný pracovať, v prípade úmrtia finančne podporil pohreb a zaopatril vdovu s deťmi.¹⁷

Prvé zmeny, ktoré smerovali k dôchodkovému systému ako ho poznáme dnes, súvisia s priemyselnou revolúciou a prechodom od tradičnej rodiny k rodine modernej. V dôsledku nárastu počtu obyvateľstva dochádzalo k odlivu pracovnej sily

13 *Chudobinská povinnosť*. In: Botik, J. – Slavkovský, P. (eds): Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I. Bratislava 1995, s. 202.

14 SALNER, P.: *K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. Na základe materiálu zo stredného Slovenska*, c. d., s. 526.

15 PACOVSKÝ, V.: *O stárnutí a stáří*, c. d., s. 45.

16 Inštitucionalizovanou chápeme v tomto príspevku takú formu starostlivosti, ktorá vychádza z mimorodinných inštitúcií – v minulosti cechy, bratstvá, v súčasnosti štát, zriaďovatelia penziónov pre seniorov, klubov dôchodcov a pod.

17 MITTERAUER, M. – SIEDER, R.: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford 1983, s. 161.

z vidieka do miest a vzniku robotníckej triedy.¹⁸ Človek prestal byť súčasťou menšej hospodárskej jednotky, ktorej pracovná aktivita závisela od poľnohospodárskeho cyklu, a v ktorej bola práca pre každú vekovú kategóriu. Rodina sa individualizovala a postupne získala nukleárnu podobu. Typ práce bol zárobkový a bola pre neho charakteristická diferenciacia času na pracovný a voľný. Vzhľadom na problematiku staroby je kľúčový moment ukončenia pracovného pomeru. Práve tu sa začala formovať inštitúcia starobného dôchodku v podobe, ako ju poznáme dnes.

Prvé formy vyplácania financií svojim bývalým zamestnancom sú známe z 19. storočia a dokladajú nám ich práce kultúrnych historikov. Týkajú sa súkromných firiem, ktoré sa pre tento postup rozhodli z vlastnej iniciatívy. Neskôr agendu preberá štát a vyplácanie zavádza celoplošne.¹⁹ Finančné zaopatrenie najstaršej generácie tak prešlo z rodinnej sféry do inštitucionálnej a prispieva na každý zárobkovo činný občan. „*Systém státem garantované a řízené solidarity vybudované po druhé světové válce přinesly nikoliv náhodou právě starým lidem vysokou míru autonomie v podobě zaručených penzí a relativně vysoké životní úrovně.*“²⁰ Tento moment je dôležitý z viacerých dôvodov. Prvým je vplyv na pozíciu seniora v rámci rodiny. Ten sa stáva ekonomicky samostatným, jeho závislosť od rodiny detí sa znižuje.²¹ Postupne pribúdajú nukleárne rodiny a samostatné domácnosti, ktoré tvorí starorodičovský pár. Následne sa mení podoba starorodičovských povinností. Autonomía a individualita detí i starých rodičov mení podobu starorodičovstva, mieru a spôsob zapojenia starých rodičov do fungovania rodiny a výchovy vnúčat.

Druhá zmena nastáva na sociálnej úrovni. Seniori sa stávajú ekonomicky neaktívni – prestávajú produkovať finančné statky. Naopak sa stávajú „závislí“ na štáte. To v dnešnej spoločnosti, ktorá kladie veľký dôraz na ekonomickú samostatnosť, negatívne vplýva na vnímanie seniorov.²² Najstarší sa stávajú v očiach majority (pracujúcich) ekonomickou záťažou, ktorá neprispieva do systému, a na rozdiel od detí, či študentov nemá už ani ekonomický potenciál. Tento postoj môžeme vnímať ako prejav ageizmu (ďalej v texte sa mu budeme venovať podrobnejšie), pretože pri tomto postoji sa zabúda na fakt, že seniori majú za sebou ekonomicky aktívne obdobie, počas ktorého sami prispievali na zaobstaranie predošlej generácie a zároveň si „šporili“ na vlastný dôchodok.

18 SALNER, P. – SALNEROVÁ, E.: *K problematike spoločenských kontaktov v súčasnom veľkomestskom prostredí*. Národopisné aktuality 19, 1982, č. 4, s. 285.

19 MACKOVÁ, M.: *Penzisté a penzistky rakouské státní tabákové režie*. In: Hojda, Z. – Ottlová, M. – Prahl, R. (eds.): *Věchové stáří, nebo zralý věk moudrosti?* Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Praha 2009, s. 170.

20 MOŽNÝ, I.: *Stáří a nespojitý běh života*, c. d., s. 7.

21 RYCHLÍKOVÁ, M.: *K niektorým problémom postavenia ženy v dôchodkovom veku v dedinskej rodine. Na príklade výskumu obce Lopašov začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia*. Slovenský národopis 31, 1983, č. 3–4, s. 557.

22 HAŠKOVCOVÁ, H.: *Fenomén stáří*. Praha 1990, s. 49.

Zavedením starobného dôchodku dochádza k politizácii staroby. Otázkou sa stáva vek odchodu do dôchodku, výpočet jeho výšky, rôzne formy príspevkov a to nie len v súčasnej dobe, ale i vzhľadom na dôchodok budúcich generácií (demografické perspektívy vývoja spoločnosti). Dochovanie a staroba, ktorá v tradičnej spoločnosti bola viazaná na rodinu, sa stali predmetom diskusií na poli politickom a ekonomickom.

Seniori dnes

Ako sme načrtli, politické a ekonomické zmeny priamo vplývajú aj na fungovanie a podobu rodiny. Nástup socializmu, zoštátňovanie majetkov a vznik jednotných roľníckych družstiev definitívne ukončili tradičné hospodárstvo. Rodina prestala byť samostatnou ekonomickou jednotkou, ktorá zapájala do produkcie každého svojho člena. Dospelí sa stali zamestnancami družstiev, výuku a výchovu detí preberá z veľkej časti škola, čas je voľný a pracovný. Významným faktorom modernej i postmodernej doby, v našom kontexte spojeným i s prechodom od plánovaného k trhovému hospodárstvu, je spomínaná individualizácia rodiny a človeka ako takého. Osobná autonómia, ekonomická samostatnosť, súkromie a voľba životných stratégií sú princípy, ktoré v tradičnej rodine absentovali, v (demokratickej) modernej a postmodernej rodine sú základnými požiadavkami.

Výskum ukázal vzájomné prepojenie sledovaných aspektov života seniorov. Samostatné alebo inštitucionalizované bývanie, vidiecke alebo mestské prostredie, vzťahy s rodinou a organizácia každodennosti sa vzájomne ovplyvňujú a formujú.

Starorodičovstvo môžeme vnímať ako faktor, ktorý do individualizovaných a samostatných životov prináša vyššiu mieru kontaktu medzi dospelými deťmi, ich rodinami a starými rodičmi. Miera kontaktu a kooperácie závisí od rôznych vplyvov. Väčšina respondentov potvrdzuje intenzívne zapojenie sa do starostlivosti o vnúčatá, a to od ich narodenia až po dobu ich relatívnej samostatnosti. „*Ked' nemôžu oni, sama nasadnem do auta a idem ja s nimi. Takže to je také, že ma používajú ako náhradu za rodičov...*“²³ Ako hodnotí jedna z respondentiek, starí rodičia do istej miery supľujú rodičov a vypomáhajú pri každodennom chode. Pri výskume zaujali dva prípady z vidieckeho prímestského prostredia, kedy v jednom prípade troj-, v druhom štvor- generačná rodina žije v rámci jedného pozemku, ale v dvoch domoch. Starí rodičia si uchovávajú svoju autonómiu a súkromie vo vlastnom bývaní, čo je podľa výskumu preferovaná hodnota u respondentov všeobecne.²⁴ Blízkosť zároveň poskytuje priestor na vzájomnú reciprocitu s pomocou v oboch domácnostiach

23 Rozhovor s pani Petrou (65 r.), 24. 3. 2011.

24 „*Ináč výhoda tohto bývaní, abych šla k veci, je tu, a síce v tom, že nemusím na nikoho brat ohľad. Sem tu sama, robím si kedy chcem, čo chcem.*“ Rozhovor s pani Janou (82 r.), 11. 11. 2010. Pani Jana býva v jednoizbovom byte v penzióne pre seniorov.

a spoločnom priestore. Situácia na prvý pohľad pripomína výmenok, skutočné paralely a rozdiely by ukázal podrobnejší a cielený výskum. Miera zapojenia starých rodičov sa mení od veku vnúčať a seniorov samotných. So stratou síl, pohyblivosti a s prípadnými ďalšími zdravotnými problémami sa miera potreby starostlivosti prirodzene posúva na stranu seniorov.²⁵ V prípadoch, kedy rodiny od seba delil väčší priestor, sa miera výpomoci znižovala až na úroveň, ktorú by sme mohli stereotypne pomenovať „na prázdniny k babke a dedkovi.“ Mimo výpomoc sú rodinné vzťahy udržiavané návštevami, oslavami rodinných a výročných sviatkov, často telefonickou a online komunikáciou. Intenzita a podoba závisí od osobných, emocionálnych vzťahov a hodnôt, ale i reálnej vzdialenosti.

Odchodom do dôchodku sa každodennosť prestáva diferencovať na pracovný a voľný čas, zároveň na znižuje finančný príjem osoby. V tradičnej spoločnosti a rodine povinností postupne ubúdalo, v dnešnej dobe dochádza k ukončeniu pracovného zväzku, pracovný čas zaniká a seniorom ostáva len ten „voľný.“ Vzhľadom na predĺženie strednej dĺžky života, roky strávené na dôchodku môžu predstavovať aj dve desaťročia, čo je nezanedbateľná doba.

Popri rodinných kontaktoch vyplňujú seniorský čas ďalšie aktivity. Vychádzajú z preferencií a prostredia. Respondenti zapojení do výskumu bývali v samostatných domácnostiach, ale v rôznych formách – byt v meste, bytová jednotka v rámci penziónu pre seniorov v meste, alebo dom/byt vo vidieckom prostredí. Nezanedbateľným faktorom je vzrastajúca ponuka činností, ktoré sa priamo zameriavajú na seniorov a poskytujú im rôzne možnosti na aktívne trávenie času.²⁶ Koncept aktívnej staroby vychádza z odbornej gerontologickej praxe a zlepšuje kvalitu prežívania sledovanej životnej etapy. Mesto poskytuje širšiu ponuku možností, a každý respondent z mestského prostredia mal skúsenosť s ich využitím. Preferencie vychádzali z osobných záujmov, ale i veku. Špecifické sa ukázalo prostredie penziónu pre seniorov, ktoré v rámci ubytovacích, stravovacích a základných zdravotných služieb poskytovalo i ďalšie záujmové aktivity. Vytváralo tak do istej miery relatívne uzavretý mikrosvet s vlastnými písanými i nepísanými pravidlami.²⁷ Kluby dôchodcov patria medzi dlhodobou zaužívanú možnosť na rôzne aktivity (stretávanie, stravovanie), a to v mestskom i vidieckom prostredí. Skúsenosti s ním mali piati respondenti, len

25 Najvýraznejšie túto zmenu reflektovali dve staršie respondentky vo veku nad 80 rokov. Na druhej strane diapaazónu bola pani Petra, ktorá je práve vo fáze aktívneho zapojenia chodu dcérinej domácnosti.

26 Športové a kreatívne kurzy, vzdelávanie (univerzita tretieho veku, kurzy počítačovej gramotnosti), poznávacie podujatia a pod. Nevyučuje sa i zotrvanie v zamestnaní, či iná zárobková činnosť. Respondenti zapojení do výskumu neboli zamestnaní, text preto nereflektuje túto situáciu.

27 Obyvatelia sú viazaní ubytovacím poriadkom, zapojenie sa do aktivít je dobrovoľné, zároveň komunita poskytuje priestor na utváranie sociálnych kontaktov, rôznych skupiniek, ktoré fungujú na prirodzene vzniknutých pravidlách. Respondentky spomínali napríklad nezhody medzi evanjelikmi a katolíkmi pri využívaní miestnej kaplnky.

jeden ho navštevoval pravidelne.²⁸ Ostatným prostredie nevyhovovalo – ako dôvod uvádzali uzavretosť kolektívu a z toho vyplývajúce neprijatie. Traja respondenti pravidelne navštevovali v minulosti univerzitu tretieho veku, ďalší iné vzdelávacie, kreatívne a športové kurzy koncipované pre seniorov. Každodennosť okrem povinnosti spojených s chodom domácnosti, rodinných kontaktov a záujmových aktivít dopĺňajú sociálne kontakty so známymi a ďalšie činnosti. Vo vidieckom prostredí, kde je menej poskytovaných aktivít, sa viac venujú respondentky záhrade a domácnosti/am. Dve zo štyroch respondentov pravidelne navštevovali alebo navštevujú kostol.

Zdravie ovplyvňuje podobu prežívania staroby výraznejšie ako iné obdobia života. Medicína, zdravotníctvo a starostlivosť sa oproti minulosti výrazne zlepšili, čo prispieva k vyššej kvalite prežívania staroby. Avšak telo ako biologický organizmus sa počas života opotrebováva, zdravie je podmienené genetickými predispozíciami a spomínanou životosprávou. Sily postupne a pocitovo rýchlejšie ubúdajú, horší sa pamäť, koncentrácia, výdrž atď. Kvalita a podoba prežívania staroby nie je homogénna počas celej doby, líši sa od človeka k človeku a vplyva i na sociokultúrnu oblasť, napríklad na intenzitu a podobu medziľudských vzťahov „*Keť sme uš, ešte také mladé dôchotkyne byli, tak sme aj do mesta vyšli a do cukrárne. A dneska uš, uš každá sa peľulí doma, lebo uš aj tá chôza, já mám s dýchanim...*“²⁹

Cez zdravie, vek a aktívne využívanie času dochádza k sebaidentifikácii so starobou a dôchodcovským statusom. V prvej etape dochádza často k príležitostnej konfrontácii z vonku, neskôr k identifikácii z vlastnej reflexie. Pani Monika reaguje na otázku o vnímaní vlastného veku a pocitu staroby. „*No ale ja som tento pocit dlho nemala, proste bola som (smiech) suverénna. Ale v poslednom období, taký rok možno-, že tiež trpím týmto, že si myslím, že sa na mňa už tak pozerajú ako-, ako z hora... Lebo už aj počnúc tou univerzitou tretieho veku, aj tam už sú mladší. To isté má manžel už pocit, že?*“³⁰

V dobe, kedy klesá schopnosť seniorov viesť samostatnú domácnosť, nastáva ďalšia zmena v prežívaní staroby. Rovnako ako v prípade tradičnej rodiny, i dnes je dochovanie rodičov v rukách detí. Možností, pre ktoré sa môžu rozhodnúť, je niekoľko – starostlivosť sa zabezpečí v rámci rodiny (spoločné bývanie); zabezpečenie zdravotníckej a/alebo sociálnej výpomoci do domácnosti seniora; zabezpečenie umiestenia v penzióne pre seniorov. Všetky tri možnosti majú svoje špecifiká, mieru zainteresovania rodiny, výhody i nevýhody. Výskum ukázal, že niektorí seniori volia ubytovanie v penzióne pre seniorov z vlastnej vôle a to v dobe, kedy sú stále schopní

28 Vdovec, žijúci v malom meste. V klube sa stretával so známymi, príležitostne sa zúčastňoval akcií a využíval i možnosť stravovania.

29 Rozhovor s pani Alicou (89 r.), 26. 3. 2011. Pani Alica býva v Záhorskej Bystrici (mestská časť Bratislavy) v rodinnom dome.

30 Rozhovor s pani Monikou (75 r.), 27. 3. 2011.

viest' samostatnú domácnosť. „*A toto tu otvárali. Tak ja som si tak namyslela, pánboško mi také vnukanie dali, aby som sa sem prihlásila. Že už tie moje deti sa tu dos natrápili, aby som trošku ich odbremenila a tak. No. Lenže ozaj mi to dali (byť v penzióne, pozn.: EŠ), ale keď to som dostala, syn sa mi dokonca rosplakal, že ako som si to mohla bes toho, aby som sa ich opýtala. Lebotedy to ešte také bolo, viete. Nie že móдне. To bolo také, že: Jaj, vraj do starobinca!*“³¹ Respondentka spomína i opačné prípady, kedy sa jej známi stali obyvateľmi domova nedobrovoľne, čo sa následne odrazilo na ich psychickej pohode a fyzickom zdraví.

Seniori ako súčasť dnešnej spoločnosti

Vnímanie seba samého ako seniora, osobné životné stratégie a kontext rodiny tvoria „súkromnú“ zložku staroby. Druhou je postavenie seniorov ako špecifickej skupiny, ktorá je súčasťou komplexnej a heterogénnej spoločnosti. Oproti tradičnej spoločnosti, kde sa najstarším dostávala úcta a rešpekt, charakter dnešnej doby odšúva význam ich potenciálu a skúseností na okraj.

Zmenu sociálneho postavenia seniorov podmieňuje *kult mladosti*. Mladosť sa stáva nenahraditeľnou hodnotou, ktorú treba využiť a udržiavať čo najdlhšie. Dokladajú nám to médiá, populárna kultúra, reklamy, požiadavky na pracovné pozície i štatistiky o možnosti pracovného uplatnenie ľudí nad 40 rokov. Mladosť, krása, nezávislosť, flexibilita, adaptabilita a mnohé ďalšie vlastnosti patria medzi tie preferované. Etnologička L. Herzánová vychádzajúc z vlastného výskumu hodnotí: „*Staroba je v našej kultúre v súčasnosti väčšinou vnímaná ako problém, starý človek stojí mimo spoločnosti, hovorí sa o chorobách v starobe, o utrpení a napokon i o smrti. Smrť ako koniec života sa ako každodenná skúsenosť z nášho života vytratila, nahradila ju staroba, čo ju predurčuje, že sa na prvý pohľad javí ako neprijemná životná etapa.*“³²

Významným faktorom je i prudký vedecký, technický pokrok a informačný boom, ktorý začal v priebehu 20. storočia, exponenciálne rastie do súčasnosti a prináša rýchle zmeny. Inovácie je človek schopný prijať a naučiť sa ich používať, ale stále menej rozumie ako technika funguje. V prípade najstaršej generácie prebieha prijímanie nových technológií v menšej miere a menej flexibilne. Margaret Mead v 70. rokoch 20. storočia prichádza s konceptom rozdelenia spoločnosti na základe smeru priebehu učenia. Klasifikácia reflektuje aj postavenie najstarších. „*Rozlíšenie robím medzi tromi rozdielnymi typmi spoločnosti – postfiguratívnu, v ktorej sa deti učia predovšetkým od svojich predkov; konfiguratívnu, v ktorej sa deti aj dospelí*

31 Rozhovor s pani Helenou, 16. 11. 2010. V dobe výskumu bývala v penzióne pre seniorov 18 alebo 19 rokov.

32 HERZÁNOVÁ, L.: *Starnúca Európa – aktuálny problém: možnosti etnologickej reflexie a interpretácie. Na príklade výskumných skúseností z Rakúska*). Etnologické rozpravy 2004, č. 1, s. 50.

učia od svojich rovesníkov; a prefiguratívnu, v ktorej sa dospelí učia aj od svojich detí.“³³ Spomínaná autorita najstarších, ako zdroja životnej múdrosti vychádzajúcej z prežitého a skúseností, stráca na sile. Najzjavnejším dokladom sú práve informačné technológie. Súčasní seniori sa musia učiť od mladších ako používať mobilné telefóny, počítače, orientovať sa na internete a pod. M. Páriková v rámci výskumu starorodičovstva potvrdila trend obojstrannej výmeny skúseností a vedomostí, čo môžeme pokladať za potvrdenie uvedeného delenia spoločnosti: „... v súčasnosti s odovzdávaním vedomostí mladšej generácii vo výpovediach respondentov upútala pozornosť aj určitá forma reciprocity, či obojstrannej transmisie vedomostí a zručností... Zreteľne sa kooperácia detí so starými rodičmi prejavila v súvislosti s odovzdávaním skúseností pri obsluhu rozličných technických prístrojov.“³⁴ Zároveň dokladá i to, že výmena vedomostí nie je jednosmerná.

Vplyvom uvedených a ďalších trendov narastá odsúvanie starších na okraj záujmu, vznik a upevňovanie stereotypov. Rešpekt a úcta predošlých storočí sú vymenené za naučenú slušnosť. Negatívne stereotypy³⁵ spoločne s kultom mladosti a vedecko-technickým a informačným pokrokom stoja na počiatku ageizmu. Sociologička Lucia Vidovičová sa dlhodobo venuje problematike postavenia seniorov v súčasnej spoločnosti. „Ageismus je ideologie založená na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází lidského životního cyklu, manifestovaná skrze proces systematické, symbolické i reálné stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě chronologického věku a/nebo na jejich příslušnosti k určité generaci.“³⁶ Vzhľadom na najstarších³⁷ sa prejavuje negatívnymi stereotypmi a postojmi, znevýhodňovaním, priznanou/nepriznanou averziou, dehonestujúcim zaobchádzaním a pod.

Vnímanie staroby nie je len záležitosťou outsiderov, teda mladých a mladších. „Starí ľudia sú ako malé deti.“ „Viete akí sú starí ľudia – ješitnosť sama.“ „Starý človek, hovorí sa, (smiech) je dobrý alebo zlý.“³⁸ I samotní seniori vnímajú a spracovávajú svoj vek, biologické a fyziologické starnutie, postavenie v rodine

33 „The distinction I am making three different kinds of culture – postfigurative, in which children learn primarily from their forebears, confgurative, in which both children and adults learn from their peers, and prefigurative, in which adults learn also from their children...” MEAD, M.: *Culture and Commitment. A Study of the Generation Gap*. New York 1970, s. 1 (autorský preklad Eva Šipőczová).

34 PÁRIKOVÁ, M.: *Starí rodičia a rodina v urbánnom prostredí. Na príklade Bratislavy*. Slovenský národopis 55, 2007, č. 1, s. 25.

35 Medzi pozitívne patrí predstava o starobe jako idilickom období plnom spokojnosti, zaslúženom odpočinku po rokoch práce, o večne usmievaných stračekoch a staťenkách apod.

36 VIDOVIČOVÁ, L.: *Věková diskriminace – ageismus. Úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh*. Praha 2005, s. 5.

37 Význam pojmu sa pôvodne vzťahoval len na diskrimináciu seniorov, neskôr bol jeho význam rozšírení na diskrimináciu na základe veku, teda tiež mladých, detí a strednej vekovej skupiny. POKORNÁ, A.: *Komunikace se seniory*. Praha 2010, s.70.

38 Rozhovor s pani Katarínou (80 r.), 13. 2. 2011.

a spoločnosti, ktorá je iná v akej vyrastali a žili. Sami utvárajú a podliehajú autostereotypom a stereotypom. Otázkou je, či im prináležitost' ku skupine umožňujú vidieť stereotypy kritickejšie, do akej miery s nimi súhlasia, či nesúhlasia, ktoré typy sami tvoria a aké preberajú.

Načrtnuté aspekty dokladajú premenu a podobu prežívania staroby v závislosti od spoločnosti, kultúry, politických a ekonomických zmien. Jedná sa teda o historicky podmienený kultúrno-sociálny jav, ktorý má potenciál stať sa predmetom podrobnejšieho štúdia i z pohľadu etnológie. Tvorí najstaršia generácia spoločnosti vlastné kultúrne javy, alebo len uchováva tie predošlé a prispôsobuje ich a seba samých súčasnosti? Jeden zo stereotypov hovorí o tom, že staroba je „stále rovnaká.“ Výskumy, ktoré doteraz prebehli, stereotyp vyvracajú a otvárajú široké pole pre výskum.

Literatúra

- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. (eds.): *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I*. Bratislava 1995.
- FILOVÁ, B.: *Společenský a rodinný život*. In: Československá vlastivěda. Díl III. Lidová kultura. Praha 1968.
- HÁŠKOVCOVÁ, H.: *Fenomén stáří*. Praha 1990.
- HERZÁNOVÁ, L.: *Starnúca Európa – aktuálny problém: možnosti etnologickej reflexie a interpretácie. Na príklade výskumných skúseností z Rakúska*. Etnologické rozpravy 2004, č. 1, s. 47–54.
- KOUPAL, J.: *Selský grunt, odraz a výměnek*. Český lid 30, 1921, s. 241–127. [online] [cit. 4.1.2014]. Dostupné na: <http://www.nul.k.cz/ek-obsah/ceskylid/html/knihy/ceskylid30/index.htm>.
- MACKOVÁ, M.: *Penzisté a penzistky Rakouské státní tabákové režie*. In: Hojda, Z. – Ottlová, M. – Prah, R. (eds.): *Věché stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha 2009, s. 170–178.
- MEAD, M.: *Culture and Commitment. A Study of the Generation Gap*. New York 1970.
- MITTERAUER, M. – SIEDER, R.: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford 1983.
- MOŽNÝ, I.: *Stáří a nespojitý běh života*. In: Rabušic, L. (ed.): *Česká společnost a senioři. Sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí české společnosti*. Brno 1997, s. 6–9.
- PACOVSKÝ, V.: *O stárnutí a stáří*. Praha 1990.
- PÁRIKOVÁ, M.: *Starí rodičia a rodina v urbánnom prostredí. Na príklade Bratislavy*. Slovenský národopis 55, 2007, č. 1, s. 19–32.

- POKORNÁ, A.: *Komunikace se seniory*. Praha 2010.
- RATICA, D.: *Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny*. Slovenský národopis 38, 1990, č. 1–2, s. 39–43.
- RYCHLÍKOVÁ, M.: *K niektorým problémom postavenia ženy v dôchodkovom veku v dedinskej rodine. Na príklade výskumu obce Lopašov začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia*. Slovenský národopis 31, 1983, č. 3–4, s. 557–560.
- SALNER, P.: *K postaveniu osôb v dôchodkovom veku v súčasnej vidieckej rodine. (Na základe materiálu zo stredného Slovenska)*. Slovenský národopis 31, 1983, č. 3–4, s. 524–533.
- SALNER, P. – SALNEROVÁ, E.: *K problematike spoločenských kontaktov v súčasnom veľkomestskom prostredí*. Národopisné aktuality 19, 1982, č. 4, s. 258–292.
- SALNER, P.: *Štruktúra súčasnej mestskej rodiny. Na základe materiálu z Bratislavy I*. Slovenský národopis 26, 1978, č. 2, s. 285–301.
- SLAVKOVNÝ, P.: *Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe*. Bratislava 2009.
- SÝKOROVÁ, D.: *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha 2007.
- VIDOVIČOVÁ, L.: *Věková diskriminace – ageismus. Úvod do teorie a výskyt diskriminačných přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh*. Praha 2005.

Respondentky citované v texte

- Alica – 89 r., narodila sa a žije v Záhorskej Bystrici (okres Bratislava).
- Helena – žije v Bratislave, býva v penzióne pre seniorov, viac informácií sa nepodarilo zistiť.
- Jana – 82 r., narodená v Prahe (Česká republika), žije v Bratislave, býva v penzióne pre seniorov.
- Katarína – 80 r., narodená v Pukanci (okres Levice), žije v Bratislave, býva v penzióne pre seniorov.
- Monika – 75 r., narodená v obci Sekule (okres Senica), žije v Bratislave.
- Petra – 65 r., narodená v Sliači (okres Zvolen), žije v Bernolákove.

Summary

Socio-Cultural Probe in the Life of Current Seniors

The study is devoted to the old age as a specific period of life, conditioned culturally, politically, socially and economically and variable in history. On the basis of the status of the oldest members of a traditional family and the society the author points out changes in the life of seniors from the period of the industrial revolution to the present. The role of grandparents and retirement are perceived by the society and the state as two milestones changing the status of individuals within the family and

within the population. On the other hand there is perception of self in the new life situation, personal experiencing the retirement age, life strategies and perception of aging in everyday life.

Keywords:

Old Age – Traditional Society – Current Society – Grandparenthood – Retirement – Seniors

Festivity vesnické komunity z pohledu školních kronik. Sondy do záznamů školních kronik vybraných lokalit z konce 19. století¹

Mgr. Barbora Valešová – Mgr. Veronika Kuthanová

Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, A. Nováka 1,
602 00 BRNO
209459@mail.muni.cz – 180142@mail.muni.cz

Informace o lidové kultuře lze nalézat v nejrůznějších pramenech a dokumentech. V následujícím příspěvku budeme vycházet z excerpce 110 zpracovaných školních kronik, spadajících územně do archivů ve Vsetíně, Uherském Hradišti, Žďáře nad Sázavou a Znojmě. Školní kroniky byly zvoleny z několika důvodů, jedním z nich je jejich plošné rozšíření již na konci 19. století i ve venkovském prostředí. Autory kroniky nebyli zástupci řemeslnické či zemědělské komunity, ale řídicí učitelé/nadučitelé, kteří byli do dané obce dosazeni školní správou. I přes tuto skutečnost se právě ve školních kronikách objevují informace související s hospodářskou problematikou, popisem obce a obživy obyvatel, někteří také zaznamenávali oděv, stravu či mluvu. Také z tohoto důvodu jsou pro výzkum lidové kultury nepostradatelným pramenem.

Jak vypadaly zápisy ve školních kronikách na konci 19. století? Ve zpracovaném souboru se objevují dva typy záznamů. První reprezentují zápisy řazené v chronologickém sledu podle školních let, přičemž se na začátku objevují informace o vzniku, stavbě a otevření školy a nejednou i o případných problémech spojených s budováním školního objektu, následují pak zmínky týkající se jednotlivých školních let.² Jinou skupinu zastupují kroniky s tematickými kapitolami například o historii školy, údajích o učitelích, kteří na dané škole působili, s jejich medailony, dále popisují data jednotlivých vizitací školních inspektorů, události spjaté se školou či obcí a jiné. V zápisu každého školního roku se měly objevit údaje týkající se organizace školy, tedy stav školní budovy, personální zastoupení učitelstva, informace o početním stavu žáků na začátku školního roku a o změnách v jeho průběhu. Učitel zde

1 Příspěvek vznikl v rámci řešení programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI), projekt DF12P01OVV015 – Geografický informační systém tradiční lidové kultury (1750–1900), řešený Masarykovou univerzitou v Brně.

2 Více k poměrům učitele a stavbě škol: TROJAN, J.: *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století. Jejich sociální postavení, společenská funkce a význam ve vývoji národní hudební kultury*. Brno 2000, s. 15–23.

měl možnost vyjádřit své osobní problémy spojené s vykonáváním učitelské služby. Neměly chybět ani záznamy o výjimečných událostech, které se týkaly školy, žáků nebo měly větší dopad na celou obecní komunitu a všechny přískolené obce.³ Někteří učitelé, tedy autoři kronik, se těmito instrukcemi bezvýhradně řídili a kronikářským zápisům věnovali velkou pozornost, což se odrazilo nejen v samotném vzhledu kroniky, ale také mnohokrát v menším zastoupení informací o lidové kultuře, část kronikářů dokonce nedodržovala ani tyto požadavky a zápisy jsou velmi stručné.

Každý z řídících učitelů/nadučitelů, zvláště se zabývajících sepisováním školní kroniky, měl obvykle jedno téma, které reflektoval podle svých zájmů, nejčastěji tyto zápisy mohly být velmi podrobné. Jednalo se například o neobvyklé počasí během roku, přičemž si všimal například srážek, vláh, výkyvů teplot a vliv počasí na úrodu. Z tohoto lze vyvodit, že se pisatel věnoval kromě funkce učitele i jiným oblastem, například zemědělským pracím či sadaření a zejména inovacím v konkrétním oboru.⁴ U jiných si lze všimnout obsáhlého textu týkajícího se přiblížení všech problémů spojených nejen se stavbou školy, ale i s jejím dalším chodem a rozšiřováním. Zde si opakovaně autoři stěžovali na vztahy s místní školní radou a dalšími obyvateli obce. Současně neopomínali prezentovat špatné životní podmínky jak své vlastní, tak celé své rodiny. V jiných případech si všimali například událostí spojených s vlastenectvím. Objevily se zmínky o Jubilejní výstavě (1891), Národopisné výstavě československé (1895), o zakládání nejrůznějších spolků nebo návštěvách výstav. Z těchto „rozšířených“ zápisů může čtenář získat pocit, že poměrná část učitelů si z původních oficiálních školních kronik, které měly být vedeny dle konkrétních předpisů,⁵ vytvářela určitou formu osobního deníku. Tam si mohli postěžovat na těžkosti spojené s učitelskou službou či jiné problémy. Na druhou stranu se tak můžeme na stránkách kronik dozvědět, čeho všeho svou pilností jednotliví učitelé dosáhli. V tomto směru zdůrazňují schopnost učitelů vyjednat a zařídit rozšíření školy a například dovednost zajistit moderní učební pomůcky, zřízovat a nadále rozšiřovat školní knihovnu.

Hlavním, avšak nestejněměrně reflektovaným tématem příspěvku jsou slavnosti spojené s životem školy, obce a dětí. Můžeme v zásadě odlišovat dva druhy slavností, tedy ty, které se vztahovaly k celé monarchii, a ty, které byly svázány jen s danou lokalitou či nejbližším okolím. V rámci celého Rakouska–Uherska se konaly oslavy jmenin císaře a jeho ženy, výročí jejich sňatku, jubilea vztahující se k panování a životu císaře a v poslední řadě také úmrtí a pohřeb členů císařské rodiny (korunní

3 MLATEČEK, K.: *Lid je tu dobrý, vzdělání nemiluje. Obraz života venkovského lidu na Vyškovsku a Břeclavsku na přelomu 19. a 20. století ve školních kronikách*. Museum Vivum. Sborník Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm 3. Supplementum, 2007, s. 89.

4 Tamtéž, s. 90.

5 NÁPLAVOVÁ, M.: *Obecní kronika jako etnografický pramen*. Slovácko 44, 2002, s. 9.

princ Rudolf, císařovna Alžběta). Ve většině případů se průběh těchto oficiálních oslav výrazně nelišil. V kronikách byly zmiňovány pravidelně každý rok přibližně ve stejném duchu, slaveny byly v kostele mší svatou, na jejímž konci byla zazpívána rakouská národní hymna, poté se děti v doprovodu učitele odebraly do školy, kde jim byl vysvětlen význam svátku a pozitivně představena osoba císaře. V některých školních kronikách dokonce nalezneme i přepsanou řeč, již učitel dětem (popřípadě i přítomným členům místní školní rady a dalším obyvatelům lokality) v den slavnosti přednesl, aby osobu panovníka přiblížil. Jak je ze zápisů patrné, jednalo se vždy o řeč oslavnou, současnou terminologií označenou za programově kladnou. Obsahem stručných zápisů bylo zpravidla pouze sdělení o konání pravidelné slavnosti, jednalo-li se o zápisy obsáhlejší, jejich postoj byl veskrze kladný a nekritický. Proto je tedy otázkou, nakolik můžeme vyjádřený vztah k panovníkovi brát jako osobní postoj učitele, v tomto případě pro nás výpovědi zůstávají zajímavé pouze v rovině informovanosti o konání slavnosti. Z tohoto důvodu se výše zmíněné skupině oslav příspěvek věnovat nebude, za zmínku však stojí, že oslavy panovníkových jmenin a jiné události z rodiny Jeho Veličenstva se dochovaly až do roku 1918. Navázaly na ně postupně oslavy týkající se výročí vzniku samostatného československého státu nebo jiné mezníky spojené s osobami státníků. Také oslavy tzv. Dětského dne, který se slavil 2. prosince, se v záznamech objevovaly i v prvním desetiletí 20. století, v rámci tohoto příspěvku mu však nebyla věnována pozornost.

Součástí kronikářských záznamů bývaly stručné zmínky i poměrně obsáhlé popisy nejrůznějších slavností či významných událostí spojených nejen se školou a jejími žáky, ale také s kolektivem celé obce. I tyto události lze částečně rozdělit. Do první skupiny můžeme zařadit aktivity a slavnostní dny, které se bezprostředně týkaly dětí navštěvujících školu. Jedná se například o slavnosti vánočního stromku, jeslí, nejrůznější dětské hry na závěr školního roku či divadelní představení hraná dětmi apod. Druhá skupina obsahuje zprávy o návštěvách významných osob, oslavách spojených se svěcením nově postavené kaple, školy nebo dokonce hasičské stanice. V kronikářských zápisech objevujeme i zvýšený zájem o příchod a uvedení nových kněží. Stejně tak můžeme události rozdělit na pravidelně se opakující každý rok a na ty, které byly ojedinělé, a tím získaly punc jedinečnosti a slavnostní charakter.

Žáci a učitelé tvořili významnou složku obce, a proto nesměli chybět při významných událostech (například vjezd významných osob do obce), jako tomu bylo například v Bystřičce, kam přijel císařsko-královský místodržitel, svobodný pán Spens-Boden (1895). U mostu na začátku katastru obce byl přivítán duchovenstvem z farní obce Růžďka, představenými obce Růžďka a Bystřička a také učiteli s žáky školy v Bystřičce, kteří tvořili špalír před slavobránou. Místodržitel si prohlédl školu

a regulační práce na řece Bečvě a Bystřici a následně odjel dále ke Vsetínu.⁶ Obdobně poctil vysoký zemský úředník svou návštěvou obyvatele Čížova (23. února 1893). Přijel sem půl roku po velkém krupobití, jež napáchalo velké škody na majetku zdejších hospodářů, a mezi místní rozdělil 1500 zlatých na částečné pokrytí škod.⁷

Slavnostnější charakter měly návštěvy církevních hodnostářů, které byly obvykle spojeny s generální vizitací nebo udělováním biřmování. Ve Vidči při této příležitosti v roce 1894 ozdobili všechna stavení, dokonce byly postaveny dvě slavobrány a obyvatelé obce spolu s obecními představiteli a žáky s učiteli očekávali olomouckého arcibiskupa Theodora Kohna. „*Jeho milost přijel ve velkém průvodu zuberských a videckých banderistů a sestoupil u školy a nejdříve uvítal jej jménem obce starosta Hromada.*“ Následně pronesl místní řídící učitel děkovnou řeč, protože arcibiskup povolil zřízení samostatné farnosti ve Vidči, následoval zpěv dětí školou povinných a vybraní směli arcibiskupa osobně přivítat a odevzdat mu kytici. Vzápětí se však musel arcibiskup odebrat na cestu do Valašské Bystřice, kam ho v zástupu místní doprovodili. Obec byla zkrášlena nejen slavobránami, na kterých se podíleli obyvatelé obce, ale každé stavení mělo na tuto slavnost vyvěšen praporek, jenž si videčtí vypůjčili v okolních obcích (Rožnově, Zašové a Krásně), předseda místní školní rady se navíc postaral o výzdobu cest jedličkami a dalšími zelenými keříky. Pisatel kroniky neopomněl podotknout chválu, kterou Theodor Kohn vyjádřil ke znalostem videčských dětí, „*Konečně, dlužno podotknouti, že při generální vizitaci v Zubří uměly obzvláště krásně dítky videcké. Jeho milost prohlásil to veřejně a podotkl to výslovně, že to zásluhou je učitelů videckých, obecnímu výboru pak řekl, by byl hrdý na svou školu a jí přál, že blaze obci, která dítky ráda zdárně vychovává...*“.

V Bojkovicích měla v roce 1896 návštěva arcibiskupa Theodora Kohna podobný průběh, přičemž se slavnosti účastnila i zdejší vrchnost. Aby byla celá událost ještě slavnostnější, šly žákyně místní školy za družičky. Stejně tak nesměly chybět slavobrány, prapory a dokonce „*ověnčené obrazy*“. Podobně jako v předchozí kronice i zde se objevil přepis projevu místního učitele.⁸ Téměř identický průběh měla návštěva arcibiskupa olomouckého v Boršicích v roce 1898 při příležitosti generální vizitace. Obec byla slavnostně vyzdobena prapory, slavobránami i zelení, a když byl církevní hodnostář v nedaleké Nivnici, jeli mu naproti mladíci na ozdobných koních, z boršického chrámu vycházel uvítací průvod, v jehož čele šly školní

6 Státní okresní archiv Vsetín (dále jen SOKA Vsetín), *Kronika základní školy Bystřička*, inventární číslo 199, s. 26 – návštěva proběhla 22. srpna 1895.

7 Státní okresní archiv Znojmo (dále jen SOKA Znojmo), *Kronika obecné školy Čížov*, signatura K – I 222, s. 21.

8 Státní okresní archiv Uherské Hradiště (dále jen SOKA Uherské Hradiště), *Kronika obecné školy Bojkovice*, s. 84–85.

děti z Boršic a okolních obcí, následovali je duchovní, zastupitelstvo obce Boršic a Suchova a nakonec ostatní obyvatelstvo. Samotné přivítání bylo velmi podobné jako v předchozích případech, na začátku byla pronesena uvítací řeč nejen starostou obce, ale i místním duchovním správcem a řídícím učitelem a následně několik žáků předalo kytice.⁹ Bez ohledu na geografickou oblast nebo charakter zápisu školních kronik byly objeveny shodné prvky v přípravě slavnostních událostí z těchto oblastí.

V rámci společenství vesnice bylo událostí i svěcení nejrůznějších staveb a předmětů. Ve školních kronikách se setkáváme s popisem průběhu svěcení školy, nově postavené kaple, oltáře, ale i hasičské stanice a nových praporů. Nebylo výjimkou, že v zápisech se objevovaly nejčastěji údaje o svěcení školní budovy nebo jejího základního kamene. „*Na den sv. Kateřiny dne 25. listopadu 1900 konána slavnost svěcení základního kamene nové budovy školní. Školní děti shromáždily se v kostele, odkud po modlitbách před požehnáním – bylo to v neděli – vyšel církevní průvod ku staveništi, kdež mezitím shromáždily se všechny místní spolky, obecní zastupitelstvo, místní školní rada a pan c. k. hejtman s panem c. k. okresním školdozorcem. Základní kámen umístěn při zemi nalevo od hlavního vchodu, do něho vložena pamětní listina na pergameně psaná [...]. Listina vyložena předtím k podpisu všem zástupcům místních spolků, jakož i zástupcům c. k. okresní školní rady [...]. Když byla podepsána, vložena do zinkového pouzdra, kteréž pak neprodyšně uzavřeno a do základního kamene vloženo. Po církevních modlitbách přistoupili representanti jednotlivých korporací ke kameni pronášejíce různá hesla, jež trojnásobným úderem kladivem doprovázeli [...]. Poslední ke kameni přistoupil správce školy, jemuž připadlo úkolem přiměřeným doslovem slavnost na staveništi zakončiti.“¹⁰ Po dostavení školní budovy se konala slavnost jejího svěcení. To probíhalo za přítomnosti duchovních, ale i školních dětí, kterých se tato událost nejvíce týkala. Na následujícím příkladu z obce Březské si můžeme udělat představu o tom, jak slavnosti tohoto charakteru vypadaly, jelikož se vyznačovaly značnou podobností. „*O 1. hodině odpolední po svatém požehnání vyšel průvod se žáky školy Březovské v čele z chrámu Páně ve Březí. Za zpěvu litaní ke Všem Svatým a církevních písní došel průvod ke kříži před Březkami, kdež očekávali jej žáci ze Březek, obecní výbor se starostou [...]. a velké množství občanů zdejších. U kaple na návsi vykonány předepsané modlitby a zapěna píseň „Přijď, ó duše přesvatý!“ Průvod bral se pak dále k budově školní. [...] Důstojný pán Josef Pávek, farář ze Březí, vykonal pak obřady svěcení a měl slavnostní kázání, v něm občanům na dobro školy ukázal, význam slavnosti vysvětlil [...]. Po kázání zapěna hymna papežská. Na to Adolf Slaný, mladší učitel ze Březí, poděkoval jménem obecního představenstva všem, kdož jakýmkoliv způsobem o zřízení této nové školy se přičinili [...]. Vzpomenutím zásluh Jeho Veličenstva řeč**

9 SOKA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy Boršice u Blatnice*, s. 20–21.

10 SOKA Vsetín, *Kronika Obecné školy v Kelči*, inventární číslo 1, s. 200–201.

ukončena. Po té zapěna rakouská národní hymna. “¹¹ Pokud to bylo možné, nechyběla na slavnosti ani místní vrchnost nebo okresní školdozorce apod. Nová školní budova popřípadě i ostatní domy byly ozdobeny prapory a zelení a během celé slavnosti obvykle zněl zpěv, který doprovázela hudba. V kronice školy, jež byla nově zbudována v roce 1830 v Hostimi, se dokonce dozvídáme, že v rámci slavnosti svěcení školy byl vysvěcen i nově pořízený školní prapor, jež byl následně nesen v čele slavnostního průvodu z kostela k nové škole.¹² V Boskovštejně byla slavnost svěcení školy ukončena až večer taneční zábavou v místním hostinci.¹³

Mimo školní budovy byly v obcích svěceny nově postavené kapličky, boží muka, sochy a opravené kostely. Lze nalézt zápisy o svěcení nového oltáře – například v Jezeřanech nedaleko Moravského Krumlova,¹⁴ v Bojkovicích v roce 1900 dokonce došlo ke svěcení rolnické mlékárny.¹⁵ Při všech těchto významných událostech byly přítomny i školní děti, které dění přihlížely nebo se ho aktivně účastnily zpěvem, přednesem básní a děkovných řečí. V Blížkovicích probíhaly dvě slavnostní události v jednom dni, „5. července 1899 odbýván v Blížkovicích sjezd hasičský, jehož se zúčastnilo přes 200 hasičů z celého okresu. V předvečer sjezdu bylo osvětlení, v den sjezdu sloužena mše svatá na náměstí, při níž pozvedly školní dívky mši od Halika (Spěj duše) s průvodem harmonia a orchestru. Odpoledne téhož dne svěřena socha sv. Florianu za hřbitovem, kterou obě obce společně opravily.“ Svěcení kaplí, soch světců či božích muk probíhalo podle podobného scénáře jako svěcení školní budovy, mezi náležitosti, které nesměly chybět, patřila návštěva kostela s modlitbami a zpěvy, popřípadě mši svatou. Součástí každé podobné slavnosti byly také průvody obyvatel s žáky místní školy a družičkami z řad žákyň. Pravidelně zaznívaly také proslovy světitelů kněze, řídicích učitelů i starosty obce či jiných významných účastníků akce.

Průběh školního roku byl bezprostředně spojen s životem církevním, to můžeme sledovat nejen v zápisech týkajících se oficiálních svěcení budov a předmětů, ale poměrně hojně se objevují poznámky o příchodu nového faráře či kooperátora spojeného s oslavou. Také každý začátek i konec školního roku probíhal ve farním kostele, kde se všechny děti účastnily pobožnosti a mše svaté. Příchod nového duchovního správce byl spojen s uvítací slavností, které se účastnily družičky z řad místních žákyň spolu s ostatní školní mládeží i obyvatelstvem celé obce, součástí byla i slavnostní mše ve farním kostele.¹⁶

11 Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou (dále jen SOkA Žďár nad Sázavou), *Kronika obecné školy v Březském*, inventární číslo 26, s. 6–7.

12 SOkA Znojmo, *Kronika základní školy v Hostimi*, signatura K – I 726, s. 5.

13 SOkA Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Boskovštejně*, signatura K – I 785, fol. 6v.

14 SOkA Znojmo, *Kronika základní školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86, s. 156.

15 SOkA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy v Bojkovicích*, s. 97.

16 Tak tomu bylo například v Bohuticích v roce 1867. SOkA Znojmo, *Kronika základní školy v Bohuticích*, signatura K – I 614, nestránkováno.

Se školou souvisely i jiné události zaznamenané učiteli. V Bohumilicích na Znojmsku mívaly děti volno ve škole v době vinobraní a v roce 1905 se zde konala tzv. *Schillerfeier* oslava u příležitosti 100 let od úmrtí Friedricha Schillera (10. listopadu 1759–9. května 1805).¹⁷ Učitelé Tomáši Vybíralovi, který sloužil v Blížkovcích na Znojmsku, byl udělen stříbrný záslužný kříž. Ani tato událost se neobešla bez slavnostního provedení, jež je v tamní školní kronice stručně popsáno. Slavnost se konala ve školní třídě a následně v kostele, kde byli přítomni i další učitelé z okolí či žáci blízkovické školy. Po mši svaté se všichni za střelby z hmoždířů odebrali v průvodu zpět do školy, v níž slavnost pokračovala.¹⁸ Na Znojmsku se v některých převážně nebo zcela německých obcích objevily zmínky o slavení tzv. křížových dnů, doloženy byly například v Horních Dunajovicích, kde se každý rok přibližně v polovině května pořádaly průvody do polí. Této události se každoročně účastnili i děti s učiteli místo výuky. Stejně tak měly každoročně volno na svátek patrona mládeže sv. Aloisia (21. června), tyto zprávy máme ovšem opět jen z Horních Dunajovic z konce 19. století. V Jezeřanech byla uspořádána slavnost u příležitosti tisíciletého úmrtí věrozvěsta sv. Metoděje, která se konala 5. dubna 1885, její průběh byl zaznamenán právě v tamní školní kronice: „*K večeru bylo na tři hranice dříví na kopec ku sv. Marka nanešeno, které pak zapáleny byly, na to střeleno z hmoždířů, a hudba nad naši dědinou se rozléhala. Slavnost tato trvala do deseti hodin večer.*“¹⁹

Mezi významné festivity spojené se životem školy a žáků patřila nesporně slavnost vánočního stromku. Více či méně podrobné zmínky se objevily přibližně ve čtvrtině zpracovaných kronik, nejstarší záznam pocházel z poloviny 19. století. Můžeme zde stanovit některé společné prvky bez ohledu na místo výskytu. Slavnosti vánočního stromku nejednou předcházela veřejná sbírka, do které byli zapojeni i majitelé velkostatků, a to za účelem obdarovat především chudé děti šatstvem, školními potřebami a pochutinami. Ačkoli se jednalo o školní slavnost v první řadě pro děti, vždy byla zvána také místní školní rada, představitelé města, zástupce církve a jiné důležité osoby. Kromě vánočních písní a deklamací se v závěru nezapomínalo poděkovat Jeho Veličenstvu císaři Františku Josefu I., zmínit jeho zásluhy a zazpívat rakouskou národní hymnu, což se nám ze současného pohledu může jevit jako určitý politický podtext. Ale pokud se od tohoto pohledu oprostíme, mohou nám tyto zápisy dokreslit tehdejší nejen politickou atmosféru v zemi. Společným prvkem byla také víra učitelů, že zmiňovaná slavnost pomůže u dětí probudit větší lásku ke škole. Kronikářské zápisy nezřídka uvádějí jména dárců i s výší peněžního či hmotného daru a vyúčtování všech nákladů spojených se slavností. V některých školních kronikách najdeme velmi podrobné záznamy, jiné mají spíše heslovitý charakter. Samotná slavnost se konala jeden den v rozmezí od 23. prosince do 1. ledna, někdy byla dokonce kvůli velkému úspěchu opakována během týdne.

17 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Bohumilicích*, signatura K – I 366, s. 25.

18 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Blížkovcích*, signatura K – I 220, s. 141.

19 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86, s. 135.

Na několika uvedených případech se dále pokusíme objasnit hlavní důvody slavnosti a přiblížit význam, jež měla pro celou obec, a také poukázat na společné prvky události na různých místech.

Vánoční stromky a slavnost jesliček

V roce 1891 byla na žádost učitele Františka Jeřábka uspořádána slavnost vánočního stromku v Borači. „*Sbor učitelský s radostí návrh ten schválil, hlavně z důvodu, aby se jednak mysl dětská obveselila, jednak srdce mládeže se ušlechtila a povzbudila k horlivějšímu plnění svých povinností.*“ Slavnosti předcházela občanská sbírka pro chudé děti: „*Sbírka, kterou učinily naše spanilomyslné děvy, dosti skvěle se vydařila [...], za peníze nakoupeny byly pro chudé žáky oděv, obuv a školní potřeby.*“²⁰ Samotná oslava se konala ve školní třídě 26. prosince. Dopoledne téhož dne ozdobil učitelský sbor vánoční stromek ovocem, svíčkami a jinými ozdobami. „*Počátek slavnosti byl schválně odložen, až se poněkud setmí, aby svíce nejen na stromku, ale i na oknách světnice činily větší efekt.*“²¹ Do třídy vešla nejdříve místní školní rada, představenstva obcí a jiné důležité osoby, a za nimi teprve zbytek obecnstva. Slavnost byla zahájena modlitbou, následovaly písně a dvě slavnostní deklamace. Dětem byly rozdány dárky, následovaly děkovné řeči a vzpomínka na Jeho Veličenstvo „*jakožto zakladatele a ochránce nynější školy*“.

Přítomnost školní rady a představitelů obce na školních slavnostech, podobně jako dobré vzájemné vztahy, byly obecně pro školy nesmírně důležité, jelikož také oni patřili mezi ty, jež rozhodovali o případném povolení k rozšíření školy a jiných závažných rozhodnutích, včetně financování.

V roce 1894 se také učitelé v Dalečíně rozhodli zařídít dětem vánoční stromek. Slavnost se konala 23. prosince večer ve škole. Děti zazpívaly vánoční hru Dítky u jesliček s houslovým doprovodem a pan učitel slovy vysvětlil význam slavnosti. Všechny děti byly následně obdarovány. „*Slavnost' ona zde poprvé provozována, učinila jest na dítky, tak i na obecnstvo přehojné velký dojem. Kéž i zvýší lásku ku škole!*“²² Za zbylé vybrané peníze byly zakoupeny Prouskovy hláskovací tabulky. Slavnost vánočního stromku se v roce 1866 v Dlouhém setkala s takovým úspěchem, že byla na žádost opakována i 1. ledna 1867.²³ První záznamy o oslavě a zdobení vánočního stromku se ve vybraném vzorku školních kronik objevily přibližně v 60.

20 SOKa Žďár nad Sázavou, *Kronika obecné školy v Březském*, inventární číslo 26, s. 6–7.

SOKa Znojmo, *Kronika základní školy v Hostimí*, signatura K – I 726, s. 5.

SOKa Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Boskovštejně*, signatura K – I 785, fol. 6v.

SOKa Znojmo, *Kronika základní školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86, s. 156.

SOKa Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy v Bojkovicích*, s. 97.

21 Tamtéž s. 112–115.

22 SOKa Žďár nad Sázavou, *Národní škola Dalečín*, inventární číslo 195, s. 22.

23 SOKa Žďár nad Sázavou, *Paměti národní školy ve Dlouhém*, inventární číslo 70, s. 70.

letech 19. století. Tento fakt ovšem nevylučuje možnost, že byly pořádány již dříve. Některé záznamy totiž dokazují, že slavnosti se také obnovovaly po několikaleté odmlce. V roce 1886 byl v Dolní Rožince slaven *stromeček* po osmileté přestávce, slavnosti taktéž předcházela veřejná sbírka.²⁴ V roce 1882 se z podnětu správce školy k oslavě 600 let panování Habsburků, rozhodla školní rada k této příležitosti vyzdobit vánoční stromek. Nejen z důvodu obdarování nejchudších dětí pamlsky a drobnými dárky, ale především proto, aby si tak zapamatovaly významné výročí. Jelikož byla událost popisována retrospektivně, autor zmínil, že tradice obdarování chudých dětí se držela celé desetiletí. Jimramovští majitelé velkostatku pravidelně darovali oděv, prádlo a punčochy. Samotná slavnost se konala 23. prosince, žáci u stromečku zazpívali písně Ježíšek, V svatě době, Narodil se Kristus Pán a rakouskou hymnu. Správce školy na závěr vylíčil největší zásluhy panujícího rodu Habsburků. „*Úspěch slavnosti byl zajisté skvělý. Dítky odnášely si nejen dárky, ale i lásku a nadšení pro školu, dospěli pak pro školu sympatie a úctu.*“²⁵ 24. prosince 1896 byl ve druhé třídě obecné školy ve Křoví pořádán vánoční stromek, kromě obce přispěli i jednotlivci, a to košem jablek, krabící per, svíčkami, dvěma opálkami rohlíků a penězi. Slavnost začala v šest hodin večer s klekáním. „*Pro tlačenicí musila býti škola zamčena a tu nahrnulo se lidu do zahrádky, kde aspoň oknem na pěknou slavnost' hltavými zraky pohlíželi.*“²⁶ Žáci přednášeli básně o vánočním stromku a Štědrém večeru, střídal se pastorální zpěv a „*harmonium dvou houslí a basy*“.²⁷ Následně vysvětlil pan farář obyčej zdobení vánočních stromků. Slavnost byla zakončena písní Ježíšku maličký a rozdáváním dárků: „... z nichž obdrželo každé dítě 2 kousky cukroví, 2 ořechy, 2 jablka, sešit, gumu, tužku, péro, kamínek, rohlík a fiku.“ Poprvé se však slavnost pořádala již 24. prosince 1895.

1. ledna 1904 byl i dětem v Kuřimském Jestřabí připraven vánoční stromek, na slavnosti se sešli opět lidé z několika okolních obcí. Program se příliš nelišil od již zmíněných příkladů, zahájení písní, po které následoval proslov o významu vánočního stromku, následně se střídaly písně s deklamacemi, směs vánočních koled, výňatek z Voglerovy vánoční operety, rakouská národní hymna a podělování dětí dárky.²⁸ 18. prosince 1892 byla konána první slavnost vánočního stromku ve škole v Behařovicích. „*Urozená paní Emilie ze Schnappřů, majitelka panství Tavíkovického darovala ku slavnosti té 30zl pro chudé dítky, každá obec 5zl a nyní dobrodinci taktéž přispívali, sešlo se přes 60 zl.*“²⁹ O deset let později se slavnost konala na Boží hod vánoční.³⁰ 2. února 1893 byl vystrojen vánoční stromek ze sbírky blízkovických

24 SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha školy v Rožince*, inventární číslo 140, s. 5.

25 Tamtéž, s. 5.

26 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Křoví*, inventární číslo 145, s. 31.

27 Tamtéž s. 31.

28 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Kuřimské Jestřabí*, inventární číslo. 145, s. 23.

29 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Behařovicích*, sign. K – I 224, nestránkováno.

30 Tamtéž.

občanů a pořízen damaškový prapor s obrazy sv. Aloisia a sv. Anděla Strážného.³¹ Oslavy vánočních stromků i jiné školní slavnosti byly mnohokrát poznamenány spory s učiteli nebo spory mezi obyvateli navzájem. Na život dětí a chod školy tak měla vliv řada faktorů, do nichž se mimo jiné promítaly pozemkové nebo osobní záležitosti, které s chodem školy na první pohled nesouvisely. V obci Moravec tak např. roku 1887 zajišťoval pro školní děti vánoční stromek Gabriel Sudenus. Následující rok již akci rozšířil na všechny školáky ve stráženské farnosti, jíž byl Moravec součástí. „*Při slavnosti té poděleno bylo šest chudých chlapců a šest chudých děvčat úplnými obleky a obuví.*“³² Některé děti dostaly knihy, sešity, školní pomůcky, rohlíky a cukroví. Baron Gabriel Sudenus slíbil vystrojit vánoční stromek střídavě vždy jeden rok v Moravci a jeden ve Strážku. V roce 1891 ovšem koupil blízký hrad Mitrov velkopřemyslník Alois Skene. I on věnoval na žactvo farnosti 100 zl. Slavnost se konala 27. prosince 1891 a účastnilo se jí pět set dětí a mnoho dalších hostů. V následujících letech však vyvstala nepříjemná komplikace – děti z obce Meziboří se slavnosti účastnit již nemohly. Účast na slavnosti byla totiž omezena jen pro děti z obcí, v jejichž katastru se nacházely pozemky Aloise Skeneho.³³

Také v Nových Dvorech byl 23. prosince 1878 ve školní světnici vyzdoben vánoční stromek. Na začátku zazněla píseň Narodil se Kristus Pán, při které se rozsvítily svíčky na stromku, kříži a u obrazu Jeho Veličenstva. Po úvodní písni vylíčil pan učitel význam slavnosti a žáci zazpívali několik koled, vánočních písní a několik deklamací. Děti dostaly obrázky, jablka a ořechy. „*Jako všude, tak i zde ukázalo se, proti této nevinné radosti dítek, nepřízeň a neláska některých stran, ano pokládáno to za zpozdilé. Ani ti, kteří se co první hlavy obce, slavnosti té měli zúčastniti, [...] nezúčastnili se. Jaká v tom příčina, neví se!*“³⁴

K 26. prosinci 1889 byl do školní kroniky Osové Bítýšky přepsán úryvek z časopisu (neuvedeny detaily): „*Na sv. Štěpána odpoledne po sv. požehnání připravili si velcí i malí vzájemnou radost zařízením vánočního stromku v chrámu Páně, který byl až přeplněn. [...] Každé ze 400 dětí dostalo tužku za 2 kr., 5 ořechů, 2 kousky perníkové 1 pečivo (zajičky, rybičku ap.). [...] Děti, jež kostelního zpěvu zvláště si hleděly, obdržely všechny lahůdky ze stromku, množství ozdobného cukroví, červených jablíček, pozlacených oříšků atd. Bylo všeho dosti, že se mohlo dáti také dětem, jež školou povinny nejsou.*“³⁵ Tento zápis o slavnosti vánočního stromku můžeme porovnat se záznamem pořízeným o sedm let později, 27. prosince 1896. Žáci a žákyňe třetí třídy uspořádali jesličkovou slavnost, pan farář nazdobil jesličky a vánoční

31 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Blížkovicích*, signatura K – I 220, s. 144.

32 SOKA Žďár nad Sázavou, *Paměti národní školy v Meziboří*, inventární číslo 74, s. 60–70.

33 Tamtéž s. 60–70.

34 SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha jednotřídní školy v Nových Dvorech*, inventární číslo 57, s. 18.

35 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Osové Bítýšce*, inventární číslo 309, s. 76–77.

stromek a následné zpěvy doprovázel hrou na harmoniku. Děti byly obdarovány vánočním pečivem a psacími potřebami.³⁶

Navzdory jiným událostem v životě obce bývaly vánoční slavnosti vnímány obyvateli veskrze pozitivně. Na svátek sv. Štěpána se v roce 1884 uskutečnila slavnost v Radňovsi. Místní učitel promluvil o významu Vánoc i samotného stromku, pak byly jedno- a dvouhlasně zazpívány vánoční písně a předneseny básně. Po zaznění národní hymny vystoupil hostinský a člen místní školní rady, aby poděkoval panu učiteli za jeho snahu. Ze zápisů není zřejmé, zda byly děti něčím obdarovány, ale kladl se důraz na vyjádření díky učiteli, a to i dětem. I v tomto případě můžeme porovnat se zápisem o několik let mladším z roku 1891.³⁷ Na Štědrý den 1892 byla také ve škole v dolních Dubňanech pořádána tato slavnost. „*Darů peněžních sebráno 9 zl 66 kr a při večeru samém 77 kr. Mimo to dány podpory na šatstvo 24 žákům. Mnoho hospodyň poskytlo pečiva. Žákům nakoupeno cukrovinek a potřeb školních.*“³⁸ Průběh slavnosti lze v zápisech porovnat v rozmezí několika let, 26. prosince 1897 byla uspořádána slavnost vánočního stromku, slavnostní řeč pronesl mladší učitel „*thematem*“ o Ježíškovi. „*K účelu podělení dítek dárky vybírali žáci po jednotlivých domech peněžité příspěvky, jichž se sešlo 13 zl 9 kr, načež zakoupeny ozdoby na stromek za 4 zl 40 kr; za ostatní pak cukrovinky a potřeby školní pro žáky.*“³⁹ Během večera se přednášelo a zpívalo také s houslovým doprovodem.

Vánoční hry, divadlo a radovánky

Ve školních kronikách jsou nejednou zmíněna divadelní představení, která děti se svými učiteli nacvičili. Tyto aktivity se netýkaly pouze doby adventu, ale také významných výročí nebo školních výletů, výtěžek z představení pak nejčastěji putoval na nákup školních pomůcek. „*Pěkná zábava a dobrá společnost utužuje dobré mravy, tříbí cit aesthetický, ušlechťuje mysl a povznáší ji v říši nadzemských světů. V Křoví o pěkné zábavě dosud nemůže být řeči. Hulákáním, dupáním, tlučením o stoly plechovými nádobami, neslušné písně a často i rvačky byly při muzikách na denním pořádku.*“⁴⁰ 28. prosince 1890, na tzv. mláďata, byla žáky třetí a čtvrté třídy předvedena v kostele jesličková hra Pastuškové od Antonína Zavadila. Nejprve byl vysvětlen význam celé slavnosti i jednotlivých zpěvů doprovázených harmonikou. Některé děti byly obdarovány i oděvem. „*Rozdáno bylo: látky na 10 kabátů, 10 spodků či katí, 6 jupek, pak hotových 5 sukni, 10 zástěrek, 11 šátků na hlavu, 12 párů punčoch, 6 šálů na krk a 45 párů zápěstek.*“⁴¹ Jesličková hra a hra Mladí pastýři

36 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Osově Bítýšce*, inventární číslo 309, s. 196.

37 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Radňovsi*, inventární číslo 46, s. 33–34.

38 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Dolních Dubňanech*, signatura K – I 102, s. 17.

39 Tamtéž, s. 37.

40 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Křoví*, inventární číslo 145, s. 39.

41 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Osově Bítýšce*, inventární číslo 309, s. 95.

Betlémští se objevuje ve více zmínkách, například také ve školní kronice obce Běhařovice, kde se odehrála 26. prosince 1893, ke které paní Emilie ze Schnapprů, majitelka panství tavíkovického darovala 30 zl.⁴² O Vánocích roku 1885 byla v Hluku zahrána vánoční hra Pastýřův děti u jeslí, veškeré hmotné výdaje uhradil pan farář, za což mu bylo poděkováno v časopise Moravská Slovač. Také výbor z místní občanské záložny věnoval 10 zl., za účelem každoročního opakování vánoční hry.⁴³

Nejen divadelní představení se však konala v průběhu celého roku. Dne 30. července 1913 školní dívky z obce Křoví představyly během hasičského výletu tanec královniček, který kvůli velkému úspěchu musely opakovat. Náčelník hasičského sboru jim daroval 10 kr.⁴⁴ 15. července 1894 bylo pro děti z Nedvědic připraveno zábavné odpoledne s mnoha atrakcemi ve Žlebích. V čele průvodu, který se vydal na cestu, kráčela kapela složená z mladých *bigolfontistů*. Během cesty byl předveden tanec královniček oděných v *barevných krojích* a zpívaly se *národní písně*. Během odpoledne se pouštěly balony nebo se losovala loterie o věcné ceny, k vidění byla i samočinná žertovná váha a houpačka. Slavnost byla zakončena provoláním slávy Jeho Veličenstvu císaři Františku Josefu I. a rakouskou hymnou. Při výletě děti dostaly pečivo, salámy a pivo.⁴⁵

Zcela jiný charakter měly události, jež byly výjimečným dnem zejména pro školní děti, jednalo se o školní výlety a radovánky na konci školního roku. Pod vedením svého učitele se vydávaly na jedno- i vícedenní výlet. Školáci z Chvalatic na Znojensku spolu s učitelem navštívili Bítov, jejich cesta vedla přes Břečkov a Lesnou.⁴⁶ 11. června roku 1896 se zase děti z Čížova spolu se svým učitelem ke konci školního roku vydaly na výlet do dolnorakouské Gaie, která patřila Auersperkům. Po cestě bylo jednou ze zastávek hraniční město Hardegg. V kronice je popsán průběh i trasa cesty. Při cestě zpívaly nejrůznější písně a hrály hry.⁴⁷ Z Boršic se například vydali žáci se svým učitelem 14. července 1898 na nedaleký hrad Buchlov. Součástí výletu bylo poznání hradu, zpěv písní a hraní nejrůznějších her. Před tím se však všichni na výlet pečlivě připravili, „*Správce školy [...] nechal mimo jiného shotoviti šavle a píky s praporci pro žáky. Žáci po spůsobu vojinů – rozdělení byvše na ty které pluky a druhy vojska – na obyčejné vojáky a saržanty – cvičili se již delší dobu v pochodu a tělocvičných hrách získávající zároveň i obecnost pro výlet. Děvčata zase s dozorem sl[ečny] uč[itelky] Marie Kratochvilové cvičila písně národní a hru „Zbloudilá ovečka“ a byla i jinak připravována pro výlet.*“⁴⁸ Po ukončení školního roku vyšli učitelé, žáci, představitelé obce i ostatní obyvatelstvo od školy

42 SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Běhařovicích*, signatura K – I 224, nestránkováno.

43 SOKA Uherské Hradiště, *Kronika školy Hluk 1875–1929*, s. 22–23.

44 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Křoví*, inventární číslo 145, s. 79.

45 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Nedvědice*, inventární číslo 101, s. 48.

46 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy ve Chvalaticích*, signatura K – I 450, s. 4.

47 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Čížově*, signatura K – I 222, s. 7, 26–27.

48 SOKA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy v Boršicích u Buchlovic*, s. 95.

na samotný výlet v předem určeném pořadí. Součástí tohoto průvodu byli i vyzdobení koně a povozy.⁴⁹

V rámci besídek a školních radovánek předváděly děti nejrůznější drobná představení, v nichž zpívaly písně, přednášely básně nebo hrály krátké hry. V Dalečíně spojili tuto slavnost s menším výletem za obec, kde byly na louce prezentovány krátké hry dětí, jiní zase přednášeli nejrůznější básně a deklamace či zpívali písně, přičemž se na ně přišli podívat rodiče i další zájemci. Po tomto představení byly děti pohoštěny pečivem a uzenkami.⁵⁰ V Blížkovicích podnikli děti s učitelstvem menší vycházku a na závěr byly poděleny pečivem a pivem, což se pořídilo ze získaných milodarů.⁵¹ Naopak v Dobelcích měli chlapci připraveny na školní radovánky 5. července 1901, před koncem školního roku, různá cvičení s tyčemi a kužely a děvčata předváděla národní tance, společně hráli hry a zpívali nejrůznější písničky.⁵² Jak vyplývá i z ostatních zápisů, ve většině případů bylo ke konci těchto školních radovánek pro děti připraveno občerstvení, opakovaly se uzenky s pečivem a nějaký nápoj.⁵³ 14. prosince 1913 hrály děti ze školy v Mirošově divadelní pohádku Honza pán. Jevišťe jim zapůjčil divadelní spolek Pokrok v obci Bobrová, výtěžek 31 K 25 h, byl věnován na nákup školních pomůcek.⁵⁴

S počátkem roku 1879 je zase spjato rozhodnutí duchovního Filipa Toufara z Bohutic zařídít divadlo pro školní mládež. *„Hned první týden pozoroval jsem na dítkách při školním vyučování velikou roztržitost. Chodili se učit do farního stavení, kteréž to se často stalo, že vel. p. pat. Toufar nebyl doma a dítky zatím po dědině běhaly. Poněvadž to ve škole špatné následky mělo, tedy jsem proti divadlu se ozval. Tu ale byl oheň na střеше. Rodičové proti mě, dítky proti mě. Kněz ji ještě proti mně popíchoval zvláště ale se nepřátelstvím a záštitím proti škole vyznamenal Josef Svoboda toho času radní, na kterého si již můj předchůdce Boháč stěžoval a viděl jsem, že je nepřítel učitele.“*⁵⁵ Škola musela být dočasně zavřena, než se podařil vyprosit sáh dříví na dluh, jelikož chyběla ve škole podlaha i dřevo k topení. Divadelní představení Únos Sabinek bylo obdobně předvedeno na oslavu jubilea Jeho Veličenstva a 100 let od narození Františka Palackého v obci Blížkovice.⁵⁶ Za účelem nákupu nových školních pomůcek předvedla školní mládež divadelní představení v Dobřínsku na Nový rok 1873. *„Žákyně Sošková Marie přednášela báseň „Hanačka“ hanáckou řečí.“*⁵⁷ V průběhu představení se zpívala píseň Kde domov můj. Za celkový výtěžek se následně pořídila mapa.

49 Tamtéž, s. 96.

50 SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Dalečín*, inventární číslo 195, s. 17.

51 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Blížkovicích*, signatura K – I 220, s. 142.

52 SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Dobelcích*, signatura K – I 682, fol. 11v.

53 Viz např. SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86, s. 21.

54 SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha národní školy Mirošovské*, inventární číslo 97, s. 46.

55 SOKA Znojmo, *Kronika národní školy v Bohuticích*, signatura K – I 304, s. 36.

56 SOKA Znojmo, *Kronika národní školy v Blížkovicích*, signatura K – I 220, s. 336.

57 SOKA Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Dobřínsku*, signatura K – I 800, fol. 5r.

Závěr

V příspěvku jsme se pokusily o analýzu informací obsažených ve školních kronikách z většího geografického prostoru. Charakter a styl zápisu v předkládaném vzorku byly natolik rozdílné, že v příspěvku čerpáme jen z určité reprezentativní části. Informace nebyly stejnoměrně zastoupeny, některé události autoři zmínili velmi stroze, jiné nebyly dobře čitelné a řada kronik byla psána stručně, jen s pouhými zmínkami o návštěvách úředních osob. Přesto lze vysledovat určité shodné rysy, jež se objevovaly napříč zpracovanými prameny. Ačkoli se jednalo o kroniky školní, ve kterých byly v největší míře zastoupeny především události přímo spojené se životem školy, tedy školní mládež a učitelstvo, prospěch a docházka žáků, rozšiřování jedno na více třídní školu, školní knihovna apod., objevují se v nich důležité poznatky spojené se životem v obci. Tyto informace se týkaly půdorysů obce, popisů krajiny, zemědělských prací a používaného nářadí, dále se věnovaly životu panovnického rodu, církevních hodnostářů, nově vydaným zákonům, jež měly vliv na život v obci, v některých případech dokonce představitelé škol komentovali také světové události jako hladomory, epidemie nebo přírodní katastrofy. To vše záleželo na samotném autorovi kroniky, na jeho postoji k dané činnosti a schopnosti popsat věci kolem něj. Někteří autoři si prostřednictvím školních kronik řešili své osobní spory a projevovali ve větší míře kritické názory vůči dění v obci nebo postojům církve. Společným rysem byla vždy těsná provázanost školy, a tedy učitelů a žáků, a jejich přítomnost při důležitých událostech nebo naopak přítomnost oficiálních představitelů a hodnostářů na školních slavnostech. Jak již bylo uvedeno, dobré vzájemné vztahy mohly předejít případným komplikacím, které nejednou provázely snahy o rozšíření učebních prostor či stavbu školy vůbec.

Autorky se pomocí sond do školních kronik snažily přiblížit atmosféru života v obci ve druhé polovině 19. a na začátku 20. století prostřednictvím vybraných příkladů týkajících se festivit v sociálním kolektivu obce. Jejich provázanost s církevními událostmi, návštěvami církevních hodnostářů, oslav vánočních svátků, ale také událostmi, které s církví ani politikou v dnešním slova smyslu zdánlivě neměly nic společného, jako byly jiné školní slavnosti, péče o chudé děti, školní divadelní představení a výlety. Na vybraném vzorku školních kronik se pokusily objasnit, jak byly vnímány významné události v obci, zda docházelo k určitým shodám v rámci větších geografických celků, případně se snažily analyzovat jejich diferenciaci. Díky školním kronikám lze alespoň částečně poodhalit pozici školy a dětí v rámci obce. Mnohokrát lze z pramenů například vyčíst, že stavbě i pouhému rozšiřování školy předcházely vleklé spory, jež nemusely být vždy pro školu úspěšné. Přesto byla škola významnou složkou v sociálním kolektivu, se kterou byla spojena řada festivit. Při návštěvách významných osob v obci, oslavách spojených s církevním i světským životem, svěcením nových staveb a předmětů, byly vždy přítomny školou povinné děti. Slavnosti mohly být svázány pouze s danou lokalitou nebo měly

národní charakter. Cílem příspěvku je prostřednictvím několika konkrétních příkladů poukázat na podobný scénář a shodné prvky v případech festivit, nejen pokud se jednalo o pravidelné oslavy, ale i v případě ojedinělé události. Pojítkem všech byla mše svatá, která se odehrávala v kostele, zpěv rakouské národní hymny a také přítomnost školních dětí. Jiný průběh měly oslavy pořádané přímo pro děti, jako byly právě oslavy vánočního stromku a jeslí, dětské hry, divadlo a školní výlety. Právě školní kroniky představují jedinečný zdroj informací, který vykresluje slavnostní události z pozice „zdánlivě nezávislého“ pozorovatele, díky kterému se badatelé mohou dozvědět mimo jiné o poměrech v obci, postavení učitelů i vztahu k církvi. Popisují události spojené s životem dětí a organizované pro děti a k tomu by se jen velice nesehnal vhodnější pramen. Díky chronologickému záznamu lze sledovat vývoj i návrat jednotlivých kulturních prvků svázaných s určitou lokalitou, jejich nahrazení i možné vzkříšení.

Ze života dítek – koledy a další příležitostné texty

Ukázky pocházejí z obce Radňoves.⁵⁸

1.

*„Já su malej koledníček, přišel sem k vám pro troniček,
troniček mně dejte, nic se mně nesmějte,
však já s vozem nejedu, co mně dáte to vezmu.
Dáte-li mně kus medu, ještě lépe pojedu.
Pán Bůh Vám to nadělí, na zahradě, na poli.*

*Já jdu na koledu, nesu si pytel;
kdo mně ho dá plný, bude můj přítel.
Dejte aspoň půl, bude plný stůl,
dejte aspoň čtvrt', dřív než přijde smrt.“*

2.

*„Svatý Štěpán koledoval, od Židů byl kamenován,
v oudoli před Jerusálemem a v nebi před Pánem Bohem.
Vy žáčkové poklekněte, to děťátko přivítejte!
Vítám Vás, Pane Jesu Kriste, že jste se narodil z Panenky čisté.*

58 Viz např. SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86, s. 21.
SOKA Žďár n. Sázavou, *Památní kniha národní školy Mirošovské*, inventární číslo 97, s. 46.
SOKA Znojmo, *Kronika národní školy v Bohuticích*, signatura K – I 304, s. 36.
SOKA Znojmo, *Kronika národní školy v Blížkovicích*, signatura K – I 220, s. 336.
SOKA Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Dobřínsku*, signatura K – I 800, fol. 5r.

*Panímámo i pantáto, já jsem přišel k vám,
vinšuju vám mnoho štěstí i vašim dítkám.
Z daleka se bereme, do Betléma neseme,
to vám povídám.
Otče Svatý, nepřestávě kolíbatí to dítě malé.
Kolibka i jesličky só polámané.
Dej, sedláčku, po pěťáčku, ať to spraví stolaříček pro dítě malé.
Pochválen buď Ježíš Kristus.“*

Při otloukání píšťalky (1902/1903)

*„Tamhle leží kláda,
na té kládě vrána,
až ta vrána slítne,
píšťala se svlíkne.
Nebudeš-li pískati,
pudu ti žalovati,
císaři pánu,
on ti dá ránu.
Vrazí do tě kudličku,
budeš pískat trošičku;
vyrazí ti dušičku,
vrazí do tebe zamekáček,
budeš pískat jako fťáček.“*

Rozčítávka (1902/1903)

*„Had leze z díry, táhne s sebou knihy.
Haklice, paklice, červené stolice. – Jedna lípa ven.“*

*„U potoka roste kvítí, říkají mu petrklíč,
na koho to slovo padne, ten musí jít z kola pryč.“*

*„Běžel zajíc kolem plotu, roztrhl si novou botu;
liška mu ji zašívala, veverka se posmívala.
Co ty se máš posmívati, když já umím zašívati?
Hybaj, hybaj, hybaj ven, zaženu ti koštětem.“*

„Čáp letí přes pole, slepička ho honí.
 Kam ty, čápe, poletíš? Do té zlaté komory.
 Co tam budeš dělati? Zlato, stříbro lámati.
 Komu je budeš dávat? Šafářovic dcerce,
 ona plete věnce pod prahem, pod prahem, posypaným tvarohem.
 Kdo ten tvaroh sní, ten, ten věnec zahodí.“

„Jeden, dva, tři, my jsem bratři,
 který je to mezi námi,
 co se ... do tý jámy,
 ty seš to, vybliž to.“

Literatura

- MLATEČEK, K.: *Lid je tu dobrý, vzdělání nemiluje. Obraz života venkovského lidu na Vyškovsku a Břeclavsku na přelomu 19. a 20. století ve školních kronikách.* Museum Vivum. Sborník Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm 3. Supplementum, 2007, s. 87–92.
- NÁPLAVOVÁ, M.: *Obecní kronika jako etnografický pramen.* Slovácko 44, 2002, s. 9–18.
- TROJAN, J.: *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století. Jejich sociální postavení, společenská funkce a význam ve vývoji národní hudební kultury.* Brno 2000.

Prameny

- SOKA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy Bojkovic*, inventární číslo 482.
- SOKA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy Boršice u Blatnice*, inventární číslo – nezpracováno.
- SOKA Uherské Hradiště, *Kronika obecné školy v Boršicích u Buchlovic*, inventární číslo 376.
- SOKA Uherské Hradiště, *Kronika školy Hluk 1875–1929*, inventární číslo 462.
- SOKA Vsetín, *Kronika základní školy Bystřička*, inventární číslo 199.
- SOKA Vsetín, *Kronika Obecné školy v Kelči*, inventární číslo 1.
- SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Blížkovicích*, signatura K – I 220.
- SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Bohumilicích*, signatura K – I 366.
- SOKA Znojmo, *Kronika základní školy v Bohuticích*, signatura K – I 614.

- SOKA Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Boskovštejně*, signatura K – I 785.
SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy Čížov*, signatura K – I 222.
SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Dobelicích*, signatura K – I 682.
SOKA Znojmo, *Kronika základní devítileté školy v Dobřínsku*, signatura K – I 800.
SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy v Dolních Dubňanech*, signatura K – I 102.
SOKA Znojmo, *Kronika základní školy v Hostimi*, signatura K – I 726.
SOKA Znojmo, *Kronika obecné školy ve Chvalaticích*, signatura K – I 450.
SOKA Znojmo, *Kronika základní školy v Jezeřanech*, signatura K – I 86.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika obecné školy v Březském*, inventární číslo 26.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Dalečín*, inventární číslo 195.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Paměti národní školy ve Dlouhém*, inventární číslo 70.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Křoví*, inventární číslo 145.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Kuřimské Jestřabí*, inventární číslo 145.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Paměti národní školy v Meziboří*, inventární číslo 74.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha národní školy Mirošovské*, inventární číslo 97.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Nedvědice*, inventární číslo 101.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha jednotřídní školy v Nových Dvorech*, inventární číslo 57.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Kronika národní školy v Osové Bítýšce*, inventární číslo 309.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Národní škola Radňovsi*, inventární číslo 46.
SOKA Žďár nad Sázavou, *Památní kniha školy v Rožince*, inventární číslo 140.

Summary

Festivities of a Village Community from the Perspective of School Chronicles: View of Records in School Chronicles of Selected Locations from the End of the 19th Century

Spreading of school chronicles in the second half of the 19th century allows collection of information from larger geographic areas. Despite being significantly different in terms of length and nature of records, individual chronicles represent a valuable source of information for researchers. Authors of the chronicles were teachers, through whom we find out more about the lives of school children, troubles of teachers in the 19th century or about disputes accompanying attempts to build own schools in municipalities, but also about municipalities themselves, national and international events and natural disasters. The paper focused on festivities in a social group of the municipality from the perspective of school chronicles as a unique and not quite yet explored source. Thanks to these records, it is possible to

rebuild the course of official visits of high state and church representatives, sanctification of buildings or celebrations of Christmas trees, but mainly the position of the school and its involvement in social life. Thanks to the chronological recording, the development of the festive life in the municipality can be observed, and despite the fact that it is primarily a source from the school environment, information recorded in it is of indisputable importance for the creation of a complex view of the culture and life in a municipality in the 19th century.

Keywords:

Chronicle – School – Festivity – Teacher – Students

Dostojne Matrony z nad Środkowego Nilu. Płeć i wiek w społeczeństwie wiejskim Sudanu Północnego¹

Maciej Kurcz, Dr. hab.

Zakład Etnologii i Geografii Kultury Wydziału Etnologii i Nauk o Edukacji
Uniwersytetu Śląskiego, ul. Bielska 62, 43 – 400 CIESZYN (POLSKA)
MACIEJ.KURCZ@US.EDU.PL

W kontekście kultur pozaeuropejskich, płci nadaje się dziś zbyt dużą rangę. Rzeczywiście, płeć kulturowa (czy jak kto woli, gender) determinuje niezwykle silnie człowieczą egzystencję, a jej przejawy widoczne są niemal w każdej dziedzinie życia, od ekonomii, przez seksualność, po kosmologię czy religię. W ostatnich dekadach studia nad rolą płci cieszyły się nadzwyczajną popularnością w nauce, co by najmniej nie było podyktowane tylko względami naukowymi, ale także, jak powszechnie wiadomo, paradygmatem równouprawnienia kobiet. Idea ta, będąca jedną z bardziej znaczących zdobyczy kultury okcydentalnej, stała się powodem przesadnej uwagi poświęcanej płciowości człowieka, a także nierzadko negatywnego waloryzowania relacji między mężczyzną a kobietą w świecie nieeuropejskim. Mówiąc krótko, w ostatnich dekadach doszło do „u-płciowienia” studiów nad człowiekiem. Co ważniejsze, powiązano je z politycznymi i społecznymi projektami płciowości człowieka konstruowanymi w duchu cywilizacji amerykańsko-europejskiej.

W studiach nad kulturą nie możemy zapominać o innych kategoriach społecznych. W życiu równie ważny okazuje się status osiągniany wraz z wiekiem czy z pokrewieństwem. Przykładem jest kobieta muzułmańskiego Sudanu. Jej życie najczęściej przedstawiano jako koherentny system kulturowy, który stoi w opozycji do modelu europejskiego. Sudan, jak pisze J. S. Trimmingham w słynnej *Islam in the Sudan*, „...to kraj, którego organizacja społeczna oparta jest na męskim egoizmie, w którym nie ma miejsca na porządek stanowiony przez kobiety, a ich więź z przeszłością opiera się na obyczaju i zabobonach.”² No i jest jeszcze wyrzeczenie żeńskich genitaliów – ostateczny dowód na opresyjność i niehumanitarność miejscowego modelu kultury. W moim odczuciu, tak uogólniona wizja kobiety Sudanu

1 Artykuł niniejszy napisany został w oparciu o spostrzeżenia i refleksje czynione w trakcie etnograficznych wyjazdów badawczych do Sudanu, w latach 2003, 2004, 2007 oraz 2010. Zasadnicza część informacji wykorzystanych w opracowaniu pochodzi z okolic Starej Dongoli (głównie wsi ed Ghadar), położonej mniej więcej w połowie dystansu między III a IV kataraktą nilową. Do napisania tekstu posłużył także pobyt stażowy w Centrum Afrykańskim Uniwersytetu Edynburskiego, finansowany z grantu European Science Foundation (ESF), w ramach współpracy z African Borderlands Research Network.

2 TRIMINGHAM, J. S.: *Islam in the Sudan*. London 1965, s. 266.

Młody pár przed obiektywem fotografa. Ed Ghaddar. 2004, foto Maciej Kurcz, archiw autora.

Nubijka z wesničky ed Ghaddar. Sudán. 2013, foto Maciej Kurcz, archiw autora.

odegrała znaczącą rolę w tworzeniu ideologicznych podstaw obecności brytyjskiej w tym kraju, co doskonale sportretowała Jennice Boddy (2007) w książce *Civilizing Women. British Crusades in Colonial Sudan*³.

Życie mężatki z Sudanu Północnego nie jest jednorodne, ale składa się z w wielu etapów uporządkowanych według hierarchicznego klucza. Inna jest sytuacja kobiety po ślubie, inna zaraz po urodzeniu dziecka, a jeszcze inna, gdy jej dzieci osiągną dojrzałość. Bycie kobietą to bardziej kwestia stawania się niż bycia. To proces powolny i niełatwy – kobieta staje się kobietą stopniowo, podążając jedyną, wyraźnie wytyczoną ścieżką. Proces ten to także nie kontinuum, całkowicie związane z biologią. Biologia jest ważna, ale kultura jest ważniejsza. Sudańska dziewczynka

3 Janice Boddy podejmuje w niej kwestię wysiłków brytyjskich kolonizatorów mających na celu powstrzymanie tradycji obrzezania sudańskich kobiet. Książką jest krytyką kolonialnego systemu edukacji kobiet, który, zdaniem autorki, należy łączyć wprost z europejskim imperializmem. Książka niesie ze sobą ostrzeżenie dla przemysłu humanitarnego, który ogarnięty żądzą niesienia pomocy, ignoruje często lokalną wiedzę i obyczaj.

Nejstarší žena v rodině zdobí muže hennou. Ed Ghaddar. 2013, foto Maciej Kurcz, archiv autora.

przed pójściem do szkoły musi przejść wyrzeźbanie i infibulację, nazywane łącznie *obrzezaniem farańskim*. Dzięki tej operacji zostaje wyniesiona do rangi dziewcząt – tzw. *banat* (*panien, sióstr, dziewic*)⁴. Widocznym znakiem tej metamorfozy staje się chusta, która od tego czasu jest charakterystycznym elementem jej stroju, ubioru. Zaczyna być traktowana jako kobieta, nie ma jednak pełni praw z tym związanych (przykładowo nie może zdobić ciała henną). Powód: nie jest jeszcze mężatką i matką. Z chwilą zamążpójścia staje się *el arusa*, czyli panną młodą. Pojęcie to rozumie się dość szeroko; nie odnosi się ono tylko do zaślubin, ale rozciąga się na cały okres rozrodczości kobiety, która z każdą ciążą odnawia swój status mężatki oraz matki. Zarówno jej małżeństwo, jak i kobiecość ulegają odrodzeniu. Dlatego też ponownie staje się *panną młodą*. Gdy kobieta przestaje rodzić dzieci, wkracza do świata dojrzałych kobiet, *el mara*, gdy zaś pojawiają się wyraźne oznaki starości, staje się osobą starszą (*el adžuza, harafat* czy *habuba*).

4 Wszędzie tam, gdzie było to możliwe używam uproszczonej, polskiej transkrypcji nazw arabskich. W przypadku jej braku lub różnego zapisu, jest zastosowana transliteracja, która w możliwie najwierniejszym zakresie będzie oddawać w języku polskim oryginalne brzmienie słów miejscowego języka.

„Svatá” žena (vlevo), mladá žena s nemluvnětem (vpravo). Ed Ghaddar. 2013, foto Maciej Kurcz, archiv autora.

Venkovské ženy připravující svatební hostinu. Ed Ghaddar. 2010, foto Maciej Kurcz, archiv autora.

Tak prezentuje się struktura życia Sudanki. Który z etapów jej życia należy do najszcześniejszych? Okres pokwitania, a może macierzyństwo? A może dobrze być kobietą po menopauzie? W artykule skoncentruję się na życiu kobiety w średnim wieku, w okresie między dojrzałością a starością. Okres ten należy do najszcześniejszych w życiu miejscowej kobiety. Zazwyczaj wtedy osiąga najwyższy status. Wyraża się to w relacjach z innymi kobietami czy z mężem. Stanowi symbol kobiecości opartej na życiu zgodnie z religią i obyczajem. Perspektywa ta ma pewne konceptualne konsekwencje, zmienia bowiem sposób patrzenia na sytuację kobiety muzułmańskiej, pozwala dostrzec w lokalnym modelu płciowości coś więcej niż zakazy i opresyjność.

W tym miejscu pozwolę sobie na parę słów w kwestii problematyki artykułu. Relacje między płcią i wiekiem to jeden z problemów, który mnie ostatnio szczególnie zajmuje. Poświęciłem mu cykl wykładów dla studentów Instytutu Bliskiego i Dalekiego Wschodu UJ. W 2010 roku przebywając w Sudanie Północnym, zbierałem także na ten temat informacje w terenie. Wreszcie, problematyce tej poświęciłem artykuł: Świętość i anomalia. Kobieta bezdzielna wobec procesu społecznej

Žena prodávající čaj, Omdurman. 2013, foto Maciej Kurcz, archiv autora.

marginalizacji na wsi Sudanu Północnego⁵. Do pewnego stopnia niniejsze studium jest rozwinięciem tego właśnie tekstu. Oba łączy próba krytycznego spojrzenia na temat naszych wyobrażeń o kobiecie muzułmańskiego Sudanu.

Dojrzałość kobiety i mężczyzny

Wiek – podobnie jak płeć – to w dużym stopniu konstrukcja kulturowa. W społecznościach tradycyjnych, poza kilkoma wyjątkami społeczeństw zbieracko-łowickich, seniorzy i seniorki byli predysponowani do najwyższych funkcji: wodzów, rozjemców, czy religijnych przywódców.⁶ Nie inaczej ta sprawa wygląda w kulturze muzułmańskiego Sudanu. Wiek to podstawowa kategoria różnicująca ludzi – zarazem narzędzie umożliwiające człowiekowi ruch w górę na drabinie społecznej.

Relacje między płcią a wiekiem u mężczyzny i u kobiety wyglądają nieco inaczej. Życie mężczyzny jest bardziej zgeneralizowane, mniej związane z biologią. W jego przypadku, starość jest mało precyzyjna, objawia się co najwyżej w aspekcie fizycznym – nie społecznym. W praktyce niczym specjalnym się nie różni. Jeśli

5 KURCZ, M.: *Świętość i anomalia. Kobieta bezdzietna wobec procesu społecznej marginalizacji na wsi Sudanu Północnego*. In: Łykowska, L. (red.): *Role społeczne płci w Afryce Subsaharyjskiej*. Warszawa 2012, s. 44–57.

6 ERIKSEN, T. H.: *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London 2010³.

jest on sprawny, wciąż traktowany jest jak normalny mężczyzna, z tą tylko różnicą, iż wraz z wiekiem jego status rośnie. Z kobietą jest zasadniczo podobnie, także i ona wraz z wiekiem pnie się po drabinie życia społecznego. Różnice rysują się w odniesieniu do biologii. To znaczy: periodyzacja życia kobiety jest wzmocniona przez biologię, nie jest z nią jednak całkowicie tożsama. Kobieta staje się dojrzalą wraz z przekwitaniem, ale w pierwszej kolejności w związku z innymi okolicznościami, na przykład: wyjście za mąż córki, czy wzięcie przez męża drugiej żony. Kobiety te są jeszcze stosunkowo młode, przy szybkiej rotacji pokoleń zostają babkami niezadługo przed czterdziestką. Wiek dojrzalą czy starość są bardziej wyodrębnione, ale i ważniejsze aniżeli u mężczyzny. Kobiecie przybysza przywilejów wraz z wiekiem: własne pieniądze, rola kierownicza w gospodarstwie domowym, autorytet moralny. Pierwsze sygnały przekwitania są ważną cezurą w jej życiu, oznaczają zarówno początek, jak i koniec pewnego etapu. Zrywa ona z rolą rodzicielki, a zaczyna żywot prawdziwej kobiety, matrony, pani domu – *el mara*, która w pełni może uczestniczyć w świecie zarezerwowanym dla jej płci. Ten okres jest też okazją do zredefiniowania relacji między kobietą i mężczyzną według bardziej demokratycznych zasad.

Maskulinizacja kobiety dojrzalej

Według moich rozmówców kobieta dojrziała „*staje się mężczyzną*”. Nie chodzi tu o fizjologię, ale o wyraźną zmianę sytuacji kobiety, która staje się równa mężczyźnie w tym sensie, iż redukcji ulegają zakazy o charakterze obyczajowym, stojące na straży honoru każdej kobiety i jej rodziny. Kobieta przestaje być obiektem męskiej zazdrości i strachu a jej reputacja staje się wreszcie stabilna. Spełniła się już przecież w roli matki i żony. Przestaje być także obiektem zainteresowania obcych mężczyzn. W konsekwencji, kobieta zyskuje zdecydowanie więcej wolności. Przestaje ją obowiązywać *system haremu* – mury domostwa nie są już literalną i metaforyczną granicą jej świata. Kobieta staje się mobilniejsza przestrzennie. Może swobodnie odwiedzać sąsiadów, a nawet wyprawiać się na targ do pobliskiego miasteczka. Nie bez znaczenia jest także i to, że zmniejszają się jej dotychczasowe obowiązki, jak opieka nad potomstwem czy prowadzenie domu. Czynności te stają się obowiązkami młodszych kobiet. Pani domu może w nich uczestniczyć, ale nie musi. Ma także nieco więcej swobody w odniesieniu do swojego wyglądu. Nie musi już być seksualnie atrakcyjna. Henna, sauna dymna czy złota biżuteria nie należą już do pragnień dojrzalej Sudanki. Natomiast wciąż nosi charakterystyczny *tob* – kilkumetrową tkaninę, którą owinięta jest z reguły od stóp do głów.

Wyrazem zachodzących zmian są kontakty z innymi mężczyznami. Stają się one swobodniejsze i mają bardziej demokratyczny charakter. Kobieta zyskuje te same przywileje co dojrzalą mężczyzna; zawsze zajmuje miejsce z przodu, rozkazuje. Szacunek wobec kobiety dojrzalej wyrażany jest poprzez gesty i formuły związane z powitaniem. Z pamiątki domu nie tyle można się bez skrępowania przywitać, ile

trzeba zrobić to w pierwszej kolejności. W takiej sytuacji z reguły wypada podać jej dłoń. W przypadku bliższej zażyłości, dopuszczalny jest lekki ukłon, połączony z dotknięciem prawego ramienia. Później następuje uściśnięcie prawych dłoni. Gest ten może trwać dłuższą chwilę a w tym czasie wymieniane są zwyczajowe formuły: „*Jak się masz?*”, „*Mam nadzieję, że Bóg sprawił, iż wszystko u ciebie w porządku.*”, „*Jak zdrowie?*”, „*Jak twoja rodzina?*” Powitanie to trwa w zależności od stopnia zażyłości. Im bliższa jest osoba, tym dłużej winna trwać wymiana pozdrowień. Obowiązuje przy tym zasada „*pozdrowienie za pozdrowienie*”. Nie jest to sytuacja typowa dla kobiet w ogóle. Rytuale pozdrowienia czy okazywania szacunku są w pierwszej kolejności domeną świata mężczyzn. To oni w szczególności realizują się w życiu towarzyskim. Kobięce powitania są na ogół znacznie mniej skomplikowane i co najważniejsze, mniej wylewne. Reguła ta nie obejmuje jednak kobiet w średnim wieku.

Przywileje dojrzałego wieku wyraźnie widać także na przykładzie konsumpcji. Kobięce w średnim wieku należą się najlepsze kąski, czyli kozina, baranina czy wołowina – pożywienie z kategorii „wielkomięsnej”. Jej herbata powinna być słodsza od innych. Ma także prawo do próbowania potraw i komentowania. Ona układa jadłospis uroczystego posiłku i wespół z innymi dojrzałymi kobietami przygotowuje główne dania. To widoczny dowód jej wysokiego statusu. Młodsze kobiety muszą zadowolić się pracami pomocniczymi (np. obieraniem warzyw czy zmywaniem). Co ciekawe, dojrzałe kobiety zyskują także prawo do innych, typowo męskich przywilejów, jak tytoń czy kawa.

W kulturze jedzenia, podobnie jak w wielu innych społeczeństwach świata, manifestowana jest władza. Z reguły nie wszyscy jedzą to samo, i nie jest to wyłącznie zasługą indywidualnych preferencji. To idiom stratyfikacji społecznej. W praktykach związanych z jedzeniem bardzo często może przejawiać się status człowieka oraz jego relacje z innymi.⁷

Kobieta a praktyki społeczne

Wraz ze wzrostem mobilności, kobieta zyskuje możliwość intensywniejszego życia towarzyskiego. Dzięki przypisanemu autorytetowi oraz bogatemu bagażowi doświadczeń staje się osobą niezwykle wpływową. Według Babikira Bedriego punktem wyjścia są w tym względzie pertraktacje przedmażeńskie jej dzieci.⁸ Rzeczywiście, także z moich obserwacji wynika, iż kobieta odgrywa w nich kluczową rolę. Jeśli ktoś z dzieci zawrze związek małżeński, będzie to miało przełożenie

7 BODDY, J.: *Wombs and Alien Spirits. Women, Men, and the Zar Cult in Northern Sudan*. London 1989, s. 94.

8 BEDRI, B.: *Sex Socialization and Conjugal Roles in Omdurman*. In: Pons, V. (red.): *Urbanization and Urban Life in the Sudan*. Khartoum 1980, s. 629–646.

na szacunek okazywany jej przez otoczenie. Z tego między innymi powodu należą się jej za to zwyczajowo dary przed i po weselu. Małżeństwo dziecka jest poczytywane jako osobisty sukces jego matki. Zmiana stanu matrymonialnego dzieci jest punktem wyjścia do budowania dominującej pozycji w rodzinie i poza nią. Stosunki z zięciem, ale w szczególności z synową są wyraźną oznaką jej nowej, autorytarnej pozycji.

Trud związany z zapewnieniem przyszłości dzieciom prowadzi do tego, że kobieta nierzadko podejmuje się roli pośredniczki, specjalistki od delikatnych spraw. Na obszarach islamu obowiązuje swego rodzaju *kultura honoru* – honor jest kategorią pierwszorzędą w relacjach z innymi. Jego złamanie, to największa krzywda, jaka może być wyrządzona jednostce i jej grupie. Honor rodziny zależy od każdego, w szczególności jednak jest sprawą dotyczącą kobiet. To one bowiem najbardziej narażone są na *utrata twarży*. Aby temu przeciwdziałać, w życiu codziennym obowiązują ją liczne tabu. Jednym z nich jest przekonanie, że w sprawach delikatnych (jak na przykład aranżowanie małżeństwa) winno się unikać kontaktu *face to face*, na wszelki wypadek, gdyby pertraktacje spaliły na panewce. Dlatego też utrzymuje się stałe zapotrzebowanie na różnego rodzaju posłańców. Niezwykle często tej właśnie roli podejmują się kobiety w średnim wieku, godne zaufania, będącego wypadkową nobliwego wieku oraz nieposzlakowanej moralności. Matrony to najczęściej swatki, pośredniczące w delikatnej sztuce przedmażeńskich pertraktacji. Sondują opinie lub służą komunikowaniu się stron. Rola ta, to jeden z czynników, który kształtuje hierarchiczne układy między kobietami. Dojrzałe kobiety to nie tylko depozytariuszki arkanów swojej subkultury, ale także patronki młodszych kobiet, których życie, obwarowane jest licznymi tabu.

Kobieta w kwiecie wieku staje się aktywną uczestniczką życia społecznego. Do jej przywilejów należy pełnienie honorów domu, zapraszanie gości w imieniu domowników, a także składanie codziennych wizyt sąsiadom. To jej przywilej i zarazem powinność. Na jej barkach spoczywa bowiem pielęgnowanie relacji z innymi członkami społeczności. Nie wypada bowiem tego czynić innym członkom rodziny, zwyczajowo zobowiązanym do zachowywania dystansu. To dzięki zrytualizowanym, codziennym wizytom podtrzymywane są dobrosąsiedzkie kontakty, w tym co najważniejsze instytucja pomocy sąsiedzkiej (*nafir*)⁹.

Bardziej formalny charakter mają wizyty związane z przekazywaniem gratulacji czy też składaniem kondolencji. Do przejawu dobrego zachowania należy pogratulowanie sąsiadowi z okazji pomyślnych zdarzeń, w tym takich jak powrót do domu z dalekiej podróży czy zakup samochodu. W przypadku śmierci człowieka

9 *Nafir* (grupa oraz sygnał wzywający do czegoś) to zwyczajowe wsparcie okazywane człowiekowi przez jego najbliższe otoczenie: rodzinę, sąsiadów czy przyjaciół. Realizowane jest w przypadku wyjątkowo uciążliwych i pilnych prac, takich jak żniwa czy naprawa domu – KURCZ, M.: *Między rzeką a pustynią. Kategoria granicy w kulturze ludowej Sudanu północnego*. Lud 91, 2007, s. 169–181.

z sąsiedztwa, elementem dobrego zachowania jest niezwłoczne złożenie kondolencji. To część immanentna rytuału pogrzebowego, który rozpoczyna się wraz z rozchodzącym się po wsi charakterystycznym, lamentacyjnym piskiem kobiet – tzw. *sakali*. Jest to zrozumiały dla wszystkim sygnał, iż umarł ktoś w okolicy, a jego rodzinie należy złożyć kondolencje. Powinność ta należy znów w pierwszej kolejności do najstarszej w domu kobiety.

Kolejną formę aktywności towarzyskiej zanotowała antropolożka amerykańska Susan Kenyon. To wizyty związane z przygotowaniem wielkich, rodzinnych uroczystości, jak ceremonia nadania imienia, obrzezanie, wesele czy stypa. Wydarzenia te aktywizują kobiety z sąsiedztwa. W trakcie licznych spotkań omawiane są sprawy związane z organizacją uroczystości. Pierwsze skrzypce odgrywają w nich dojrzałe kobiety. To w ich gestii leży to, kogo zaprosić, jakie będzie menu, czy kto, i za co będzie odpowiedzialny.¹⁰

Kobieta a islam ludowy

W tradycyjnym modelu kultury kobieta miała zdecydowanie mniejszą rolę w praktykach religijnych niż mężczyzna. Tak jak i inne przejawy publicznej aktywności, religia była raczej domeną mężczyzny. Od kobiety nie wymagano uczestnictwa nawet w tak podstawowych praktykach, jak modlitwa czy post. Kobięca religijność nie była jednak uboższa. Rekompensowała ona sobie dotyczące ją zakazy religijnością ludową, zwłaszcza sympatyzując z sufizmem i kultem świętych.¹¹ Mimo, iż obecnie w oficjalnym kulcie kobieta traktowana jest na równi z mężczyzną, to nadal mamy do czynienia z taką właśnie sytuacją. Gdy w każdy piątek mężczyzna udaje się do meczetu, kobieta odwiedza grobowiec lokalnego świętego czy uczestniczy w ekstatycznym *zirkie*.¹² Wśród kobiet największym posłuchem cieszą się świątobliwi mężowie – tradycyjni przywódcy religijni wywodzący się z ruchu sufickiego. To dlatego, że kobietę uważa się za strażniczkę domowego ogniska, która poprzez rytuały i obrzędy opiekuje się swoją rodziną. Zaskarbia dla niej magiczną ochronę nadprzyrodzonego świata.

Religijność ludowa daje kobiecie coś więcej niż możliwość czynnego uczestnictwa w islamie. Jest też szansą na awans, a nawet religijne przywództwo. Bódcem emancypacji religijnej Sudanek jest sufizm – mistyczny nurt w islamie. Choć jest to zasadniczo ruch tradycjonalistyczny i konserwatywny, to jednak równocześnie charakteryzuje się także elastycznością, jeśli chodzi o pewne ortodoksyjne założenia

10 KENYON, S.: *Gender and Alliance in Central Sudan*. In: Dickerson-Putman, J. – Brown, J. K.: *Women among Women. Anthropological Perspectives on Female Age Hierarchies*. Chicago 1998², s. 21.

11 TRIMINGHAM, J. S.: *Islam in the Sudan*, c. d.

12 To ekstatyczny rytuał, w którym wielokrotnie powtarzane są określone formuły, zwłaszcza tzw. „*piękne imiona Boga*”. Wszystkiemu towarzyszy ruch ciała oraz odpowiednie sterowanie oddechem. Każde bractwo mistyczne ma swoją własną odmianę tego obrzędu.

islamu. Stąd też bierze się między innymi bardziej liberalne podejście niektórych bractw mistycznych do roli kobiety w islamie. Dla wielu kobiet sufizm jest choćby szansą na podstawową edukację – naukę czytania i pisania po arabsku. W Sudanie, podobnie jak w innych częściach muzułmańskiej ekumeny, najbardziej prestiżowym zajęciem dla mistrza sufickiego było prowadzenie szkoły koranicznej. W dolinie Nilu Środkowego działa wciąż wiele takich placówek. Mimo upowszechnienia edukacji państwowej, szkoły te nie mają już monopolu na tym polu. Udało się przetrwać tylko najbardziej cenionym oraz tym, które wyspecjalizowały się w nauce kobiet w średnim wieku – grupie o najwyższym poziomie analfabetyzmu, która powszechnie nie była objęta publiczną edukacją.¹³

W szkole koranicznej kobieta opanowuje sztukę recytacji oraz zapamiętywania Koranu i tym samym, niejako przy okazji, uczy się czytać oraz pisać po arabsku. Poznaje ponadto arkana ludowej religijności. Ten rodzaj edukacji wzbogaca kobiecą religijność, pozwala jej na czynne i świadome w niej uczestniczenie. W przypadku kobiet o wielkiej pobożności, możliwe jest także wejście do grona „*mistycznego kleru*”, może ona zostać kimś na wzór szejcha religijnego.¹⁴ Prócz żarliwości wiary, kobieta musi jednak spełnić inne warunki. Jedną z takich kobiet poznałem w północnosudańskiej wiosce, ed Ghaddar. Na pozór była normalną kobietą w średnim wieku; miała męża i gospodarstwo, w którym pracowała. W jej życiu było jednak też miejsce na służenie innym. To działalność bliżej nieokreślona i nienazwana, choć czasem wołano na nią „szejcha”. Łączyła funkcje prorokini, uzdrowicielki i osoby duchownej. W swojej postudze inspirowała się tradycjami miejscowego mistycyzmu. Jej aktywność na tym polu znacznie wykraczała poza schemat typowy dla miejscowych kobiet. Nie tylko modliła się i pielgrzymowała do sanktuariów świętych, ale także studiowała dogmatykę islamską i poznawała zawiłości filozofii mistycznej. Znała zarówno arkana ludowej religijności, jak i ortodoksji sunnickiej. Była adeptką szkoły koranicznej bractwa Sammanijja. Tam opanowała Koran, prawo (*fikh*), a przede wszystkim specjalny sposób wielbienia Boga, tak zwany *zikr*. Naukę ukończyła z *idzazq*, czyli prawem do prowadzenia własnej praktyki religijnej. Była szejchą, ulubienicą sławnego w całej okolicy mistrza. W kwestii religijnej edukacji, wspięła się na jeden z najwyższych poziomów. Stała się autorytetem dla kobiet, ale także dla mężczyzn, w tym – dla działających w okolicy świątobliwych mężów.¹⁵

W jaki sposób udało się tej zwykłej wieśniaczce osiągnąć tak wysoką pozycję w społeczeństwie? Wyjaśnieniem jest być może osobista tragedia owej kobiety.

13 KURCZ, M.: *Za trzecią kataraktą. Życie codzienne wsi północnosudańskiej*. Wrocław–Kraków 2007, s. 185.

14 To przywódca religijny, najczęściej wywodzący się z szeregów sufickich mistrzów.

15 KURCZ, M.: *Świętość i anomalia. Kobieta bezdzielna wobec procesu społecznej marginalizacji na wsi Sudanu Północnego*, c. d.

Dobiegała pięćdziesiątki ale nie miała potomstwa. Bezdzielnosć spowodowała u niej swego rodzaju metamorfozę. Z początku, w pierwszych latach po ślubie, traktowana była z politowaniem, w pewnym momencie nawet odwróciła się od niej prawie cała lokalna społeczność. Nic przecież nie dzieje się bez przyczyny. Kobieta ta jednak nigdy nie poddała się. Walczyła o swoje dobre imię uczynnością i bogobożnością. Była idealną żoną, gospodynią oraz muzulmanką. W wieku około czterdziestu lat przemieniła się z kobiety nieszczęśliwej, w mądrą, świątobliwą, obdarzoną nadzwyczajnymi umiejętnościami. Te same szczegóły z jej życia zaczęły przemawiać na jej korzyść. Za sprawą osobistego nieszczęścia stała się osobą doświadczoną i wiarygodną, której moc pomagania innym była konsekwencją życiowych perypetii. Legitymizowały one jej wyjątkowość. Nie ma przecież daru bez ceny. Bóg jest sprawiedliwy, i gdy jedno odbiera, drugie daje. Te zrozumiałe dla wszystkich prawdy stały się źródłem olbrzymiego szacunku, którego pozazdrościłby jej niejedyn świątobliwy mąż. Każdy szczegół z jej życia funkcjonalnie współtworzył jedną synkretyczną koncepcję „świętości”. Bezpłodność, bogobożne życie, religijna wiedza, ale także dojrzały wiek – to wszystko oznaki świętości. Na przykładzie owej kobiety widzimy, iż czas jest motorem zmiany w myśleniu o człowieku. Bezpłodność dla młodej mężatki jest stygmatem, swoistą anomalią. U progu starości zaś, staje się czymś normalnym dla jej grupy wiekowej, a nawet może stać się dowodem świętości.

Inną możliwością kariery religijnej kobiety jest kult *zaar*. *Zaar* to rodzaj posesywnego ducha, a także rytuał służący jego wypędzeniu. Jest to zjawisko charakterystyczne dla subkultury kobiecej, które zdominowane jest przez osoby w średnim wieku, posiadające spore doświadczenie życiowe oraz dużo wolnego czasu.¹⁶ Cechy takie posiada prawie zawsze lokalna przywódczyni tego kultu. Kobieta ta, ponadto, sama już kiedyś musiała być opętana i posiada dar (zwykle dziedziczony) komunikowania się z duchami.

Wiele by pisać o funkcji kulturowej tego zjawiska. Na ten temat wylano już całe morze atramentu (Constantinides 1974, Boddy 1989, Makris 2001 i inni)¹⁷. Powód: jest to zjawisko wielowymiarowe, dotykające wielu aspektów życia miejscowej kobiety. Antropolożka Susan M. Kenyon – wieloletnia badaczka sudańskiego *zaaru* – zauważyła, iż jest on między innymi rodzajem magicznego patronatu, który starsze kobiety roztaczają nad młodszymi. Niosą im pomoc w sprawach fundamentalnych, przede wszystkim związanych z macierzyństwem i małżeństwem. *Zaar* rozwiązuje wiele problemów poprzez powiązanie ich z działalnością posesywnych duchów. Lekarstwem są obrzędy i rytuały wykonywane pod auspicjami starszych, wtajemniczonych do kultu kobiet. W ramach terapii organizowanych jest siedem obrzędów, na których opętana wraz z uczestniczkami wprowadzana jest w trans. Podczas

16 KENYON, S.: *Gender and Alliance in Central Sudan*, c. d.

17 Na gruncie polskim zobacz: ZĄBEK, M.: *Psychoterapia w kultach zaar w Sudanie*. Etnografia Polska XXXVIII, 1994, č. 1–2, s. 161–185.

ostatniego seansu składa się duchowi dary oraz ma miejsce ofiara ze zwierzęcia.¹⁸ Pomijając wymiar religijny, uroczystości te, to najzwyczajniej okazją do spotkań, które integrują kobiety pochodzące z różnych środowisk. Dlatego też kult jest tak popularny w środowisku miejskim. Dzięki niemu tworzą się nowe relacje, które przekuwa się na niwę towarzyską czy nawet ekonomiczną.¹⁹

Kobieta a muszahara

Kobieta islamu obarczona jest brzemieniem sakralnej nieczystości. Jest istotą potencjalnie niebezpieczną głównie za sprawą krwawienia (menstruacyjnego czy porodowego). Krew to źródło życia, płodności, ale też skazy i nadprzyrodzonego zagrożenia. W Sudanie krew uważana jest za przyczynę wielu chorób – tzw. *nazif*. Substancja ta jednak staje się szczególnie niebezpieczna w czasie przełomowych wydarzeń w życiu człowieka, jak narodziny czy obrzezanie. Wtedy może stać się źródłem złowrogiej *muszahary* (prawdopodobnie od *shahr* „nowy księżyc” albo po prostu „księżyc”). Pod tym pojęciem kryje się zespół wierzeń, polegających na łączeniu ze sobą trzech zasadniczo elementów: nieszczęśliwych zdarzeń, określonych substancji (złota, ostrych przedmiotów z żelaza, oberżyny²⁰ i krwi) oraz przełomowych momentów w życiu człowieka (poród, obrzezanie czy defloracja). Innymi słowy, podczas wydarzeń mających charakter przejścia, zmiany człowieczego statusu, kontakty z pewną kategorią obiektów mogą prowadzić do zła (bezpłodności, ślepoty, ran, które się nie goją czy po prostu do jakiejś nagłej, tajemniczej choroby). Dlatego też kobietę w przełomowym momencie życia, obowiązują liczne tabu. Dotyczy to także choć w mniejszym stopniu jej najbliższego otoczenia. W przypadku nieszczęścia, konieczne są określone środki zaradcze.²¹

Sakralna nieczystość to zjawisko niezwyklej wagi, które determinuje wielu aspektów życia kobiety, a także ma wpływ na konceptualizację kobiecości jako swego rodzaju anomalii – wyjątku od reguły. To jeden z czynników sankcjonujący sakralną podrzędność kobiety według schematu: kobieta (w czasie porodu czy menstruacji) jest nieczysta; trzeba się od niej trzymać z daleka i chronić jednocześnie. Z tego między innymi powodu seks uważany jest za nieczysty. Kobieta niesie ze sobą niebezpieczeństwo skalania nawet na okres czterdziestu dni od stosunku.

18 ZĄBEK, M.: *Psychoterapia w kultach zaar w Sudanie*, c. d., s.175–189.

19 KENYON, S.: *Gender and Alliance in Central Sudan*, c. d., s. 24.

20 Oberżynę, w kulturze ludowej Sudanu Północnego, łączy się z łożyskiem łączącym ciężarną i jej dziecko. Łożysko wraz z krwią porodową traktowane jest jako substancja nieczysta i ekspediuje się bezpośrednio po wywodzie do Nilu.

21 KENNEDY, J. G.: *Mushahara: A Nubia Concept of Supernatural Danger and the Theory of Tabo*. In: Kennedy, J. G. (red.): *Nubian Ceremonial Life. Studies in Islamic Syncretism and Cultural Change*. Cairo, s. 126, 127. BODDY, J.: *Wombs and Alien Spirits. Women, Men, and the Zar Cult in Northern Sudan*. London 1989, s. 100.

Czy kobieta postrzegana jest w ten sposób przez całe życie? Ależ nie. Wraz z wiekiem, a dokładniej kiedy przestaje krwawić, obumiera złowroga część jej natury. Przestaje być żywą anomalią, upodabnia się do normatywnego wzorca zorientowanego na mężczyznę. To jeden z powodów metamorfozy kobiety w oczach innych. Nie jest już nieczysta, przestaje być źródłem i obiektem niepożądanych mocy. Z tego też między innymi wynika wzrost znaczenia takiej kobiety w praktykach ludowego islamu. Kobieta może mediować między światem duchów i ludzi. Nie jest już jednak obiektem ich ataków, jak w opisanym powyżej kulcie *zaar*.

Kobieta a życie zawodowe

Kobieta wiejska nie ma tylu możliwości zarobkowych, co jej odpowiedniczka mieszkająca w mieście. Na prowincji sektor nieformalnej gospodarki jest nieporównywalnie słabszy i prawie całkowicie zdominowany przez mężczyzn. Także jednak i tam kobieta w średnim wieku wykorzystuje wzrost swojego statusu do podjęcia działalności zawodowej, co zwiększa jeszcze bardziej jej pozycję w społeczeństwie. Kobiety podejmują różnego rodzaju działalność ekonomiczną, która jest wypadkową jej tradycyjnych ról. Na wiejskich bazarach prowadzą małe kawiarenki z kawą i herbatą, wytwarzają maty i różnego rodzaju plecionki, wypalają węgiel drzewny czy poświęcają się produkcji tradycyjnych kosmetyków. Wszystkie te rodzaje działalności dostarczają kobiecie cenną gotówkę, która jest przeznaczana na potrzeby rodziny lub własne. Mając własne pieniądze, kobieta zyskuje pewną niezależność finansową. Często dopiero wtedy, dysponuje własnymi pieniędzmi, po raz pierwszy w życiu. Ma to oczywiście wpływ na relacje z innymi osobami. Pieniądże to przecież i władza. Wyrażana jest ona na różne sposoby, przede wszystkim jednak poprzez zacieśnianie współpracy z innymi kobietami.

Według moich obserwacji, *kobiece zaskórniaki* często przeznaczone są na pożyczki dla kobiet będących w potrzebie. W ten sposób kobiety budują sieć wzajemnych relacji, a także podbudowują swój prestiż. Siłą każdej kobiety jest należenie do kobiecego lobby oraz odpowiednio wysoka pozycja w jego hierarchicznej strukturze. Kobiety okazują sobie pomoc poprzez zwyczajowe datki z okazji podniosłych wydarzeń rodzinnych. To zwykle niewielkie sumy pieniędzy, które na przykład ofiarowuje się matce z okazji wesela jej dziecka. Nie jest to gest całkowicie bezinteresowny. Obowiązuje bowiem zalecenie – „*daję abys ty także dawal*”. Dlatego też każdy datek jest skrupulatnie zapisywany, po to, aby wiadomo było, ile i komu trzeba się będzie zrewanżować. Stąd wynika sieć wzajemnych zobowiązań, która zapewnia kobiecie doraźne wsparcie. Kobieta, która charakteryzuje się szczodrością, może liczyć na pomoc innych w przyszłości. To jeden z wielu tradycyjnych mechanizmów wzajemnej pomocy, ale także narzędzie budowania pozycji społecznej. Chodzi o pobudzanie wzajemnej szczodrości, ale także zademonstrowanie atrybutów wysokiego statusu: bogobojności oraz bogactwa materialnego. Im

większą będzie pomoc okazywana innym, tym większym człowiek będzie cieszył się szacunkiem. Przekaz jest tym silniejszy, im bardziej ofiarodawcy nie zależy na ekwiwalentnym zwrocie. Nie wszyscy okazują szczodrość, aby otrzymać korzyści bezpośrednio, przynajmniej nie w materialnym sensie. Pewna kategoria osób obdarowując innych, daje sygnał społeczeństwu o swoim nadzwyczajnym statusie. To swego rodzaju strategia budowania wizerunku człowieka bogobojnego i zamożnego. Tak się dzieje w przypadku nad wyraz szczodrego prezentu, za który trudno się będzie odwdziżyć, a także gdy dar ofiarowuje osoba starsza, której z naturalnych względów, trudno się będzie zrewanżować.

Na obszarze moich badań rodzajem inwestycji i zarazem kolejną instytucją zacieśniającą współpracę jest *sandak*²² – rodzaj kasy pożyczkowo-oszczędnościowej. Dzięki niej kobieta może powiększyć swój kapitał i przeznaczyć go na większe wydatki, na przykład edukację dziecka czy „rozkrećenie” własnego biznesu. Do kasy należą kobiety w średnim wieku. Ważne przy tym, aby miały one do siebie zaufanie. Na prowincji łączą je zazwyczaj więzy sąsiedzkie czy krewniacze. Zdarza się, iż czynnikiem spajającym jest uczestniczenie w obrzędach *zaar*. System jest mało skomplikowany i opiera się na zasadzie wzajemności. Kobieta w potrzebie, może liczyć na wsparcie swoich koleżanek (głównie w formie gotówki, ale także jedzenia czy różnego rodzaju sprzętów). Musi być jednak przygotowana na zrewanżowanie się w przyszłości. Oprócz tego, członkowie kasy ustalają kwotę, którą każdy powinien wpłacać miesięcznie. Poprzez losowanie, ustala się, kto i kiedy dostanie pożyczkę. Nad wszystkim czuwa kobieta, która swoim autorytetem i majątkiem ręczy za całe przedsięwzięcie.

Chociaż *sandak* jest przede wszystkim instytucją ekonomiczną, pełni także ważną rolę społeczną. Kobiety należące do kasy są równocześnie przyjaciółkami, których los splata się na różnych płaszczyznach życia. Instytucja ta jest dodatkowym bodźcem zacieśniania więzów i współpracy między kobietami. To rodzaj kobiecego lobby – matron i kobiet starszych. Między innymi dzięki temu, kobiety dojrzałe zajmują wysoką pozycję we fraterni własnej płci. Opiera się ona na znaczeniu ekonomicznym (zdolności udzielania kredytów) oraz społecznym (rozbudowanemu życiu stowarzyszeniowemu). W obu tych przypadkach kobiety młodsze dzieli do nich daleka droga.

Wsparcie materialne to ważny element kultu *zaar*. Do przeprowadzenia obrzędów potrzebne są określone sprzęty i dobra konsumpcyjne, co stanowi nie lada wyzwanie dla kobiety, z której powodu mają być przeprowadzone. Na szczęście, z pomocą przychodzą członkinie kultu. Solidarnie pokrywają przynajmniej część wydatków. Tym samym, być może, odpłacają za otrzymaną kiedyś w ten sam sposób

22 W języku arabskim termin ten oznacza oryginalnie tyle co: *pudelko, pojemnik*. W mowie ogólnej to niezmiernie popularna wśród sudańskich kobiet metoda oszczędzania pieniędzy. Więcej na ten temat zobacz: KENYON, S.: *Five Women of Sennar: Culture and Change in Central Sudan*. Oxford 1991.

pomoc. Wierzą ponadto, iż dzięki okazanej szczodrości mogą liczyć na przychylność duchów. Nie bez znaczenia jest także i to, że tworzy się kolejna więź w sieci społecznych powiązań.²³

Warto jeszcze dodać, iż wiek dojrzały to także czas na karierę zawodową w sektorze formalnym. Wyższe wykształcenie nie jest już postrzegane jako przywilej mężczyzn. Kobięcie po studiach pozwala się na podjęcie pracy zawodowej, byle tylko byłoby to zajęcie uchodzące za właściwe dla kobiety (chodzi tu o pracę w administracji, oświacie czy służbie zdrowia). Jednak aktywność zawodowa kobiet z reguły szybko się kończy. Uważa się bowiem, iż pierwszeństwo w stosunku do kariery ma zamążpójście i macierzyństwo. Kobieta nie kończy jednak definitywnie kariery zawodowej. Do pracy wraca kiedy dzieci osiągną dojrzałość i wtedy nastaje dla niej czas na realizację zawodowych ambicji.

Zakończenie

Kobiecość niejedno ma imię. To truizm dotyczący każdej niemalże kultury czy społeczeństwa. W Sudanie Północnym bycie kobietą dzieli się na kilka zasadniczych etapów, powiązanych z okresami życia kobiety. Jest ustrukturyzowane hierarchicznie. Każdy z etapów charakteryzuje się odrębnymi rolami społecznymi oraz statusem. Życie północnosudańskiej kobiety ukierunkowane jest zasadniczo na dwie role: żony oraz matki. Innej życiowej drogi nie ma. To jedyna pozytywna struktura, będąca przeznaczeniem każdej, bez wyjątku kobiety. Kobieta buduje jednak także swój status za pomocą wieku. Korelacja obu kategorii: płodności oraz wieku wynosi dopiero kobietę na wyżyny struktury społecznej.

Kobieta z Sudanu Północnego u progu starości zyskuje pełnię statusu przypisywanego i osiąganego w ramach swojej płci. Czas przeobraża jej życie w wymiarze fizycznym, ale i społecznym. W pewnym sensie także anuluje jej płciowość. Z pierwszymi symptomami dojrzałości znikają bowiem obowiązujące ją dotychczas zakazy i ograniczenia. Jej życie upodabnia się do normatywnego wzorca ukierunkowanego na mężczyznę.

Jedna zmiana pociąga kolejne. Wraz z wiekiem życie kobiety rozkwita. Kobięca aktywność przesunięta jest na inne pola. Punktem wyjścia jest życie społeczne, w szczególności konsolidacja działań w ramach kobiecego lobby – kobiet dojrzałych. Kobięcy integrizm owocuje na wielu polach. Daje możliwości zarobkowania. Dzięki potencjałowi ekonomicznemu kobieta angażuje się w proces wymiany. Tym samym bierze ona czynny udział w tworzeniu nowych relacji czy przymierzy. Te z kolei intensyfikują jej skuteczność ekonomiczną oraz hegemoniczną pozycję, zwłaszcza w odniesieniu do młodszych kobiet. Status kobiety dojrzałej byłby niepełny bez religii. Kobieta wykorzystuje dla siebie niszę jaką stwarza religijność typu

23 KENYON, S.: *Five Women of Sennar. Culture and Change in Central Sudan*, c. d., s. 50.

ludowego. Na tym polu ma nawet szansę na rodzaj przywództwa duchowego. Dobry, jak sądzę, przykładem tego i przypadek kobiety z ed Ghaddar, który opisałem.

Na wsi północnosudańskiej zachodzą obecnie dynamiczne zmiany modernizacyjne. Przedsiębiorczość, migracje, edukacja silnie przeobrażają życie miejscowej kobiety. Kobieta zyskuje coraz więcej możliwości awansu poza tradycyjnymi kategoriami, jak wiek czy pokrewieństwo. Mimo to, wiek nadal pozostaje podstawową kategorią stratyfikacji społecznej. Przykład Sudanu Północnego pokazuje, iż modernizacja może nie tylko osłabiać, ale także i wzmacniać tradycyjne układy społeczne.

Summary

Dignified Matrons of Middle Nile Valley: Gender and Age in the Rural Society of Northern Sudan

Womanhood has different meanings. It is true in the context of almost every culture and society. In Sudan a woman's life is divided into a number of stages characterized by special roles and status. It is structured hierarchically by kinship and age. The article focuses on the second factor. It indicates the range of activities and the broad networks of alliances that are available for a middle-aged woman. It shows dominant position of older woman in traditional social structure, which is still much preserved in rural life of Northern Sudan. The article is mostly based on fieldwork materials collected in North Sudanese village of ed Ghaddar in 2010.

Keywords:

Nile Valley – Sudan Nile Valley – Woman – Social structure

Eva Urbachová jubilující

Začátkem září letošního roku se dožívá významného životního jubilea devadesáti let etnografka a muzejnice paní Eva Urbachová, která svůj život spojila s dokumentací hmotné lidové kultury Valašska ve vsetínském muzeu. Její jméno se stalo pro mnohé z nás synonymem poctivé muzejní práce, v níž se odráží pečlivost, obdivuhodná důslednost a vysoká odborná úroveň všech výstupů, zejména materiálových příspěvků, připravených výstav, ale také vypracovaných karet sbírkových předmětů s mimořádnou vypovídací hodnotou.

Kdo jsme se s ní setkali, můžeme obdivovat její píli a erudici, s jakou přistupovala ke všem úkolům, které si předsevzala nebo jí byly svěřeny. Sama říká, že muzeum je jejím osudem a práce pro něj jí přináší radost a naplnění. Toto konstatování můžeme potvrdit všichni, kteří máme možnost se s touto milou a stále svěží kolegyní setkávat. Ač je sama velmi skromná a výsledky své práce bere jako běžnou součást svých pracovních povinností, právem ji můžeme považovat za jednu z nejvýraznějších osobností etnografické dokumentace regionu Valašsko.

Jubilantka, paní Eva Urbachová se narodila 2. září 1924 v Brně, kde prožila dětství, mládí i léta studií. Po složení maturitní zkoušky byla jako příslušnice ročníku '24 totálně nasazena na práci v továrně na elektromotory SVET. Po skončení války studovala češtinu a francouzštinu na Masarykově univerzitě v Brně. Roku 1947 si zapsala také třetí obor – národopis u prof. Antonína Václavíka. Po ukončení lingvistických studií v roce 1949 nastoupila do etnografického oddělení Moravského muzea, kde pod vedením doc. Ludvíka Kunze zpracovávala sbírku lidového textilu. Během tohoto šestiletého působení se věnovala i výzkumu lidových krojů v okrajových částech Brna. Výsledky své badatelské činnosti publikovala v několika odborných článcích v Časopise Moravského muzea. Studium národopisu dokončila v roce 1951 a o čtyři roky později se společně s manželem a dvěma dětmi přestěhovali na Valašsko do Vsetína, který se jí stal natrvalo domovem. Důvodem byla manželova „umístěnka“ k Hrazení bystrín ve Valašském Meziříčí. Ani během mateřské dovolené práci pro národopis neopustila. Doc. Drahomíra Stránská ji zapojila do probíhajícího výzkumu lidových krojů, který pořádala Národopisná společnost v letech 1958–1959. Výzkum probíhal v sedmi vytipovaných obcích na Vsetínsku a na Rusavě. Během něj získala Eva Urbachová první zkušenosti s terénní

dokumentací a navázala četné kontakty s pamětníky, informátory a posledními domácími výrobci, s nimiž zůstala v kontaktu i v dalších letech. Jak sama později napsala ve svém vyznání v roce 2003: „*Valašsko jsou pro mne – Brňáčku, která v roce 1955 přišla do neznámého kraje – především občané z vesnic na Vsetínsku, hlavně stařenky a staříci, s nimiž jsem se setkávala při svých národopisných výzkumech. Obdivovala jsem jejich rozvážnost, pracovitost, vynalézavost, překonání ran osudu, ale také ochotu mi vyjít vstříc. Vždycky ráda na ně vzpomínám.*“

V roce 1960 nastoupila jako odborná pracovnice-etnografka do Okresního vlastivědného muzea ve Vsetíně (dnešního Muzea regionu Valašsko), které se jí skutečně stalo celoživotním posláním. Pracovala zde plných 34 let. Prvotním úkolem v malém regionálním muzeu bylo náročné stěhování národopisných sbírek, jejich určení, popis a katalogizace. Během svého dlouholetého působení se jí podařilo zpracovat národopisnou sbírku nejen v muzeu ve Vsetíně, ale také v jeho pobočkách ve Valašském Meziříčí a v Kelči. U této kolekce si zvláště ceníme důsledné a pečlivě provedené katalogizace starých sbírek i nových přírůstků. Právě práci se sbírkami sama považuje za velmi podstatnou část svého profesního života.

Mimo sbírkotvornou činnost se věnovala terénní dokumentaci, výzkumu a sběru hmotných dokladů. Svou pozornost zaměřila zejména na dvě oblasti hmotné lidové kultury – lidový oděv a domácí rukodělnou výrobu v regionu. Z textilních technik se jí podařilo díky spolupráci s ještě žijícími posledními výrobci zrekonstruovat a zdokumentovat již zaniklou výrobu ubíraných punčoch ve Valašské Senici a pletení čepců na rámu-*stativkách* ve Zdechově. Podrobněji se zabývala lidovým krojem v obcích na Vsetínsku – ve Valašské Polance, Lužné, Leskovci, Novém Hrozenkově, Velkých Karlovicích, Hošťálkově, Francově Lhotě a Liptále. Svá zjištění přitom opírala nejen o výsledky terénního výzkumu a studia sbírek, ale obohatila je také o poznatky získané z archivních pramenů, zejména pozůstalostních spisů, odkud čerpala cenné informace o výskytu jednotlivých krojových součástí v období od první poloviny 19. století. Výsledky svého několikaletého bádání završila přípravou výstavy *Lidový kroj na Vsetínsku*, v roce 1980 instalovanou ve vsetínském zámku. Výstavní prezentaci obohatila o fundovaný katalog – monografii se stejnojmenným názvem, sumarizující poznatky o tradičním oděvu obyvatel Vsetínska od první poloviny 19. století po jeho zánik ve 20. století. Přitom využila všechny dostupné prameny hmotné, literární, archivní a ikonografické. Publikace vyšla znovu v roce 2004 u příležitosti 80. narozenin autorky. Eva Urbachová ji věnovala národopisným souborům v regionu i mimo území Valašska a také všem, kteří dovedou ocenit kulturní a estetickou hodnotu lidových krojů, vytvořených minulými generacemi prostých obyvatel našeho území.

Druhou oblastí zájmu jubilantky byla domácí lidová výroba. Výzkumy v terénu ji upozornily na mnohé zanikající technologie, které se snažila zaznamenat nejen popisem a pomocí fotografické dokumentace, ale také pořízením filmového

záznamu, jenž nejlépe zachytí celý výrobní postup. Spolupráce s filmaři-amatéry přinesla velmi dobré výsledky. S Františkem Potočným natočila čtyři dokumentární filmy. První z nich *Kronika o vlně* z roku 1968 zachycuje výrobu ubíraných punčoch ve Valašské Senici. Následovaly další – *Dřevařské rukavice*, *Krpce stolasky* a *Provazy*. S druhým kameramanem Karlem Sadilou odborně spolupracovala na filmu *Zděchovské čepčárky*, kde je zaznamenána technika pletení čepců na rámu. Snímek *Oselky* pojednává o výrobě kamenných brousků a *Čaděné dřevo* přibližuje produkci zakuřovaných hraček zdobených technikou rytí geometrických ornamentů u Jana Štefely ve Valašské Bystřici. Z dalších rukodělných činností zmapovala pletení slaměných ošatek, šindelářství, výrobu hospodářského nářadí, bednářství, domáckou produkci špejlí, pletení z proutí, techniky zdobení velikonočních kraslic, vyšívání a některé další. Připravila národopisnou expozici s názvem *Šikovné ruce*, kterou představila pomocí trojrozměrných dokladů i bohaté fotodokumentace uvedené obory domácké rukodělné výroby. Touto stálou expozicí završila v roce 1994 své působení v muzeu. Zajímavé výsledky přinesl i její terénní výzkum realizovaný v roce 1974 v zátopové oblasti Karolinky-Stanovnice, kde došlo k zaplavení velkého území z důvodu výstavby vodní nádrže na pitnou vodu, a zpracování nálezu keramiky objevené ve sklípku vsetínského zámku v roce 1968. Ve výčtu odborných aktivit jubilantky nelze opomenout ani systematické budování muzejní knihovny a její katalogizaci a také vzdělávací a poradenskou pomoc národopisným souborům.

I po odchodu do důchodu s muzeem dále spolupracovala. Klidnější čas jí umožnil pokračovat v dokumentaci jevů hmotné lidové kultury. Řadu článků publikovala v muzejním časopise *Valašsko. Vlastivědná revue*, i v dalších odborných periodikách, v nichž zúročila své terénní i archivní výzkumy. Zaměřila se nejen na vybraná témata z historie odívání na Vsetínsku, ale zvláště na cechovní řemesla ve Vsetíně. Postupně tak připravila pro vlastivědnou revui sérii příspěvků o životě soukeníků, ševců, punčochářů, barvířů a tkalců. Všechny její materiálové studie jsou odrazem pečlivé badatelské práce, která vždy přináší nové poznatky. Velmi významná je také její činnost v redakční radě již zmíněného časopisu *Valašsko*, o jehož založení se v roce 1998 zasloužila. Jazykové a odborné korektury textů, které byly v časopise publikovány, jsou jejím dlouholetým mravenčím dílem, jemuž se dosud s potěšením věnuje, což vskutku zasluhuje obdiv. Jak jí podmínky domácího života dovolují, zajímá se trvale o dění v oboru, a nejen v regionu Valašsko. Svoje mnohaleté zkušenosti v etnografické a muzejní činnosti si nijak nešetří, ráda je svým skromným způsobem předává mladším i začínajícím muzejníkům.

Její přínos pro národopisnou dokumentaci regionu byl oceněn v roce 2003 předáním Ceny města Vsetína. V roce 2005 se jí dostalo uznání i od České národopisné společnosti udělením čestného členství. V roce 2012 převzala z rukou hejtmana Zlínského kraje Stanislava Mišáka cenu *Pro amicis musae* za celoživotní etnografickou práci a realizaci stálé expozice o lidové výrobě, kroji a obyčejích ve vsetínském muzeu.

Pro své nástupce zanechala Eva Urbachová množství dokumentačního materiálu, ze kterého lze i nadále čerpat velmi cenné informace k domácí výrobě a lidovému oděvu. Pro současné kurátory sbírek a muzejní pracovníky zůstává stálým vzorem v invenci, oddanosti a opravdovosti ve vztahu k tradici, muzeu i národopisnému regionu, kterému zasvětila většinu své odborné práce i života.

Za všechnu obětavou práci a zejména neocenitelný přínos etnografické dokumentaci Valašska – Vsetínska jí patří vyslovit velké poděkování s přáním stále pevného zdraví, svěží mysli a radosti z výsledků dobře vykonané práce. Všichni, kdo máme možnost se s paní Evou Urbachovou setkávat, bychom tak rádi učinili.

Petr Lid'ák

Výběrová bibliografie Evy Urbachové

Samostatné práce

Lidová umělecká výroba na Valašsku.

Katalog výstavy ve Vlastivědném ústavu Vsetín 20. 3.–15. 5. 1966.

Vlastivědný ústav, Vsetín 1966, 24 s.

Dřevo v životě valašského lidu.

Katalog výstavy ve Vlastivědném ústavu Vsetín, pracoviště ve Valašském Meziříčí 21. 6.–30.

7. 1972. Vlastivědný ústav, Vsetín 1972, 24 s.

(s Ladislavem Baletkou a Robertem Randýskem)

Křiváčkářství na Valašsku.

Malé tisky Valašského muzea v přírodě č. 8, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, Rožnov pod Radhoštěm 1974, 74 s.

(s Josefem Országem Vraneckým)

50 let od založení muzea na Vsetíně. Etnografické pracoviště.

In: 50 let muzea, 10 let Vlastivědného ústavu Vsetín. Katalog výstavy ve Vlastivědném ústavu Vsetín 9. 5.–8. 9. 1974. Vlastivědný ústav, Vsetín 1974, 48 s.

Lidový kroj na Vsetínsku.

Okresní vlastivědné muzeum, Vsetín 1980, 58 s.

Louče, petrolejky, moderní svítidla.

Katalog výstavy. Okresní vlastivědné muzeum, Vsetín 1983, nestr.
(s Vandou Kolmačkovou)

100 let od Umělecké a valašské národopisné výstavy na Vsetíně 1892.

Katalog výstavy. Vsetín 1992.

Keramické dílny ve Valašském Meziříčí.

Katalog výstavy 14. 3.–16. 5. 1993 ve Valašském Meziříčí. Okresní vlastivědné muzeum, Vsetín 1993.

Šikovné ruce. Lidová podomácká výroba na Vsetínsku.

Průvodce expozicí. Okresní vlastivědné muzeum, Vsetín 1994, 14 s.

Lidový kroj na Vsetínsku.

Muzeum regionu Valašsko, Vsetín 2004, 84 s.

Bibliografie vlastivědné revue Valašsko 1998–2008/1.

Příloha Valašsko, vlastivědná revue č. 20, 2008/1, 20 s.
(s Hanou Jabůrkovou a Jiřinou Veselskou)

Články a studie

Zaniklý lidový kroj v Brně-Židenicích a v Juliánově. Příspěvek k výzkumu kroje na Brněnsku.
Časopis Moravského muzea v Brně 36, 1951, s. 210–226.

Lidový kroj v Brně-Králově Poli a v Řečkovicích.
Časopis Moravského muzea v Brně 38, 1953, s. 83–88.

Slovácké kožichy ve sbírkách Moravského muzea.
Časopis Moravského muzea v Brně 39, 1954, s. 98–124.

Materiál ke Klvaňovým „Lidovým krojům na Moravském Slovensku“ v archivu národopisného oddělení Moravského muzea.
Časopis Moravského muzea v Brně 41, 1956, s. 195–208.

Klvaňova sbírka výšivek v národopisném oddělení Moravského muzea.
Časopis Moravského muzea v Brně 42, 1957, s. 105–110.

Valašské „ubírané pančochy“.
Český lid 48, 1961, s. 70–75.

Archivní doklady o valašských krojích z r. 1836.
Lidová kultura východní Moravy 2, 1961, s. 82–93.

Spřádání vlny a lnu na Vsetínsku v minulosti a dnes.
Zprávy Oblastního muzea v Gottwaldově 1963, č. 2, s. 57–58.

Práce na rámu a její dnešní využití.
Umění a řemesla 1963, č. 2, s. 74–80.
(s Jitkou Staňkovou a Jaroslavem Orlem)

Staré tisky ve sbírkách Vlastivědného ústavu Vsetín.
Valašsko 10, 1966, s. 124–125.

Lidová kultura.
In: Valašsko. Turistický průvodce, Praha 1966, s. 18–21.

Lidový textil ve sbírkách Vlastivědného ústavu Vsetín.
Český lid 55, 1968, s. 61–63.

Křiváčkářství ve sbírkách Vlastivědného ústavu Vsetín.
Národopisné aktuality 6, 1969, s. 148–149.

Hromadný nález keramiky ve vsetínském zámku a vsetínští hrnčíři.
Český lid 56, 1969, s. 301–305.
(s Bohumilem Peroutkou a Vladimírem Scheuflerem)

Lidové kroje na Vsetínsku. 1. Lidový kroj ve Valašské Polance s přihlédnutím k sousedním obcím Lužná a Leskovec.
Práce Vlastivědného ústavu Vsetín 1972, č. 1, s. 7–20.

Lidová výroba brousků na Vsetínsku.
Práce Vlastivědného ústavu Vsetín 1972, č. 2, s. 25–33.

Zpráva o záchranném výzkumu na území budoucí přehrady v Karolince–Stanovnici.
Národopisné aktuality 15, 1978, s. 147–151.

O lidovém kroji v Novém Hrozenkově.

In: Nový Hrozenkov od minulosti k dnešku. Nový Hrozenkov 1980, s. 18–22.

Vzpomínka na Richarda Pavlíka.

Kronikářská práce 1982, č. 3, s. 2–3.

Lidový kroj v Hošťálkové.

In: Naše obec, náš domov. Partyzánská obec Hošťálková od minulosti k dnešku. Hošťálková 1983, s. 18–24.

Valašsko v díle Adolfa Liebschera.

Vlastivědné listy 10, č. 2, 1984, s. 18–21.

Lidový textil ve sbírkách muzea.

In: 100 let muzea ve Valašském Meziříčí. Vsetín 1984, s. 57–64.

Čepce z Francovy Lhoty.

Národopisné aktuality 22, 1985, s. 138–143.

Za dr. Jaroslavem Orlem.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1985, s. 34.

Fajáns ve sbírkách Okresního vlastivědného muzea Vsetín – pracoviště ve Valašském Meziříčí.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín, 1986, s. 15–19.

Vsetínské sukně vlněnky a kanafasky.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1988, s. 37–42.

Dýmkařství v kelečských sbírkách.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1988, s. 78.

Dokumentární kresby Antonína Strnadla ve vsetínském muzeu.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1990, s. 23–25.

RNDr. Bohumil Peroutka (1926–1969).

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1991, s. 65–66.

100 let od Umělecké a valašské národopisné výstavy na Vsetíně 1892.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1992, s. 1–6.

Prof. Karel Langer a vsetínské muzeum.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1993, s. 71–73.

Jak jsme fotografovali letošní vodění medvěda.

Kustod, Vsetín 1993, s. 2.

Nová národopisná expozice ve vsetínském muzeu.

Prostor Zlín II/2, 1994, s. 2.

33 let se vsetínským muzeem.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1994, s. 43–45.

Národopisné fotografie Ludwiga Ulrichse v muzejním fotoarchivu.

Kustod, Vsetín 1994, s. 5.

Krpce – tradiční obuv v hornatých územích východní Moravy.

In: Obuv v historii. Sborník materiálů z 1. mezinárodní konference 19.–21. 9. 1994. Muzeum jihovýchodní Moravy. Zlín 1994, s. 65–66.

„Valašská svatba“ na Národopisné výstavě československé v Praze 1895.

Národopisná revue 5, 1995, s. 136–138.

(vyšlo také v Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea, Vsetín 1995, s. 48–50)

Pamětní kniha z hospody „Na posledním groši“ na Národopisné výstavě československé v Praze 1895.

Kustod, Vsetín 1995, s. 5.

Filmová dokumentace lidové výroby v Okresním vlastivědném muzeu Vsetín.

In: Lidová výroba, její dokumentace a prezentace. Vsetín 1995, s. 22–25.

Expozice „Šikovné ruce“ v Okresním vlastivědném muzeu Vsetín.

In: Lidová výroba, její dokumentace a prezentace. Vsetín 1995, s. 26–33.

O jedné sametové župici.

Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea Vsetín 1996, s. 23–25.

Pokrov na máry z r. 1843.

Kustod, Vsetín 1996, s. 3.

Zavíjačka.

Národopisná revue 6, 1996, č. 4, s. 189–191.

Krpce.

Kustod, Vsetín 1997, s. 4.

Vsetínští soukeníci.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 2, 1999/1, s. 17–18.

Život v Novém Hrozenkově v 1. polovině 19. století.

In: Sborník k 350. výročí založení obce Nový Hrozenkov 1649–1999. Nový Hrozenkov 1999, s. 28–34.

Výroba špejlí na Vsetínsku.

Národopisná revue 9, 1999, č. 4, s. 139–142.

Národopisné slavnosti moravskoslezské na Vsetíně 1930.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 4, 2000/1, s. 7–9.

K osmdesátinám Zdenky Jelínkové.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 4, 2000/1, s. 57.

Karlovská „obšata“ v 1. polovině 19. století.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 5, 2000/2, s. 10–11.

Z výslechnů evangeliků ze Vsetínska v letech 1777–1780. K 220. výročí vydání tolerančního patentu.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 6, 2001/1, s. 6–8.

Vsetínští ševci.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 7, 2001/2, s. 18–19.

O lidovém kroji v Liptále.

Acta musealia 2001, č. 2, s. 115–122.

Vsetínští punčocháři.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 8, 2002/1, s. 12–13.

Vsetínští barvíři.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 9, 2002/2, s. 14–15.

Muzika pro radost i užitek.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 9, 2002/2, s. 52.

Zděchovjané.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 10, 2003/1, s. 8–9.

Devadesát let řezbáře Josefa Michalčáka.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 10, 2003/1, s. 45.

Vsetínští tkalci.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 11, 2003/2, s. 7–8.

Valašští pastuchové v Zubří.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 11, 2003/2, s. 52.
(s Hanou Jabůrkovou).

Vsetínský švec Josef Pokorný a jeho paměti.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 13, 2004/2, s. 4.

Vyznání dr. Evy Urbachové.

Folklor 15, 2005, č. 6, s. 1.

Příkázání osmé: Nepokradeš.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 17, 2006/2, s. 55–56.

Skřípek ve vsetínském zámku objevený v lednu 1968.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 19, 2007/2, s. 35.

Sukně vlněnka, vsetínka.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 21, 2008/2, s. 33.

Z historie odívání vsetínských občanů.

In: Vsetín – město a čas. Vsetín 2008, nestr.

„Englička“ – šátek vsetínských měšťanek.

Valašsko. Vlastivědná revue č. 33, 2014/2, s. 28.

Petr Lid'ák

Blahopřání Danuši Sedlákové

V květnu letošního roku oslavila své kulaté životní jubileum etnografka PhDr. Danuše Sedláková, která svoji působnost v oboru spojila s oblastí muzejnictví. Mnozí ovšem netuší, že Danuše je skutečné křestní jméno jubilantky. Mezi přáteli je totiž známa jako Dáša a takto ji všichni oslovují celý život. Danuše Sedláková se narodila 8. 5. 1954 v Praze, vyrůstala v uličkách starého Smíchova a tato pražská čtvrt ji také později doprovázela v její pracovní náplni.

V letech 1976–1981 studovala obory etnografii a historii na Filosofické fakultě University Karlovy. Absolvovala (jako D. Rybáková) diplomovou práci s názvem *Příspěvky k etnografii Podřipska: výroční obyčeje na Podřipsku, jak jsou zachyceny v pozůstalosti prof. Karla Rozuma*. Téma lidového obřadnosti, betlémů i lidového léčitelství a magie se později stalo její odbornou specializací a vědeckým zaměřením. Ještě v průběhu studia navštívila některé vesnice v tzv. českém Banátu (Rumunsko). Stalo se tak v období, kdy se teprve rozbíhal výzkum této oblasti osídlené českou minoritou. Poté, co byla několik let zaměstnána v Universitní knihovně, pracovala většinu svého profesního života v Historickém muzeu Národního muzea. V roce 1986 nastoupila do tehdy samostatného Oddělení tělesné výchovy a sportu, které sídlilo v Tyršově domě na smíchovském Újezdě. Na tomto úseku, jenž je dnes součástí Oddělení mladších českých dějin, měla na starosti archiv. Uspořádání a archivní zpracování fondu České obce sokolské a fondu Olympijské hry dodnes považuje za svůj významný příspěvek pro činnost tohoto oddělení a je na něj hrdá. Výsledkem byla také spolupráce jubilantky s autory třídílné publikace týkající se dějin olympijských her.

V roce 1997 se D. Sedláková stala kurátorkou Národopisného oddělení Národního muzea (dnes Etnografické oddělení), kde spravuje sbírku zvykoslovnou, sbírku lidových hraček, sbírku lidových hudebních nástrojů, sbírku devocionálií a listinný archiv. Jubilantka zaměřila své úsilí na přehledné uspořádání svěřené sbírky a převedení údajů o těchto artefaktech do databáze v elektronické podobě. Pozornost věnovala především rozsáhlému fondu betlémů.

Jako kurátorka se kromě obvyklé muzejní práce podílela na přípravě odborného materiálu pro badatele a výpůjček na výstavy vlastní instituce i řady dalších muzeí a organizací. Nejvýznamnější byla v tomto směru spolupráce s J. Langhammerovou na přípravě stálé národopisné expozice, která byla roku 2005 otevřena v Musaionu – Letohrádku Kinských v Praze, a samozřejmě autorství a instalace vlastních samostatných výstav *Česká vesnice v obrazech Václava Fialy* (2008–2009) či autorský podíl na výstavě *Veselí kostlivci* věnované mexickým a českým zvykům (2011–2012). Z dalších počínů připomeňme např. výstavu *České Velikonoce*, jež se konala ve Varšavě roku 1999 (autorka J. Langhammerová) a na jejíž instalaci se D. Sedláková podílela. Zmínit lze také spolupráci s řadou regionálních muzeí např. s Okresním muzeem

v Pelhřimově (*Vánoční výstava*, 2003–2004) a Hornickým muzeem v Příbrami (*Příbramské betlémy*) či podíl na přípravě vánočních výstav Spolku betlémářů Praha.

Přátelé znají Danuši Sedlákovou především jako obětavou kamarádku a kolegovi vždy oceňovali ochotu, se kterou přistupovala k žádostem o informace a spolupráci. Přejeme kolegyni hodně zdraví do dalších let.

Helena Mevaldová

Výběrová bibliografie prací D. Sedlákové

Studie

Kralické betlémy.

In: Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Měčín 2000, s. 85–88.

Délky panny Marie a Ježíše Krista ve sbírkách Národopisného oddělení HM NM.

In: Tělo jako kulturní fenomén. „Já nejsem dřevo, jsem duch a tělo.“ Uherské Hradiště 2010, s. 283–287.

České svátky.

In: Veselí kostlivci – Esqueletos graciosos – Jolly Skeletons (Svátky v Mexiku – Fiestas de México – The Fiests in Mexico). Katalog k výstavě. Praha 2011, s. 11–13, 43–44.

Onen svět. The Other World.

Katalog k výstavě. Praha 2014. 31 s.

Výstavy

Česká vesnice v obrazech Václava Fialy (malíř venkovského života z okolí Prahy v 60. letech 20. století).

Národní muzeum Praha, Letohrádek Kinských, 16. 10. 2008–1. 3. 2009

Veselí kostlivci – Esqueletos graciosos – Jolly Skeletons (Svátky v Mexiku – Fiestas de México – The Fiests in Mexico).

Národní muzeum Praha, Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, 3. 11. 2011–11. 3. 2012 (autorský podíl na části výstavy věnované českým zvykům)

Helena Mevaldová

Jiřina Todorovová slaví

Jubilantka Jiřina Todorovová (roz. Suchelová) si oblíbila historii již v dětství a po absolvování akademického gymnázia se rozhodla pro studium archeologie. V 70. letech 20. století to byl obor, kde zájem několikanásobně převyšoval počet přijatých studentů, a tak zamítavé stanovisko komise postihlo i Jiřinu. Rok proto strávila ve Středočeském muzeu v Roztokách, kde se důvěrně seznámila s prací v muzeu, s prací s prameny i artefakty. Po roce byla přijata na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze na obor národopis–jugoslavistika, který nejbližší odpovídal jejím zájmům. Již na fakultě byli studenti zapojeni do terénních výzkumů a ročník Jiřiny Suchelové se podílel na výzkumu tradiční materiální i duchovní kultury tzv. Rudého pásu kolem Prahy. Jiřina si zvolila specializaci ryze ženskou, a to tradiční stravu. Svou diplomovou práci pak nazvala *Příspěvky k materiální kultuře středních Čech. Lidová strava* a úspěšně ji obhájila roku 1978. Po krátkém období asistenta na katedře etnografie a folkloristiky FF UK nastoupila Jiřina Todorovová v roce 1978 do Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, kde se pod vedením PhDr. Mirjam Moravcové, DrSc., dál věnovala studiu lidové stravy. Tomuto tématu věnovala i svou kandidátskou disertační práci – *Strava a stravování plzeňských dělníků ve 20. a 30. letech 20. století*, kterou obhájila v roce 1988. Po dobu působení ve vědeckém ústavu Jiřina Todorovová pokračovala v terénních výzkumech a výsledky publikovala v četných pracích jak v časopise *Český lid*, tak i ve *Zpravodaji Ústavu pro etnografii a folkloristiku*, či sbornících z konferencí, jichž se svými příspěvky účastnila. Ke své odborné činnosti se několik let také věnovala práci na časopisu *Český lid*, který pomáhala šéfredaktorovi PhDr. Zdenko Hanzlovi, CSc., redakčně připravovat.

V roce 1993, kdy byly akademické ústavy nuceny minimalizovat počet svých zaměstnanců, odešla do Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur. Jako členka a později i vedoucí Etnografického oddělení se stala kurátorkou sbírky fotografií a diapositivů. Jedná se o nejstarší u nás dochované obrazové dokumenty – pozitivy i negativy, které zachycují mimoevropské oblasti se svými obyvateli i přírodou. Tyto unikáty pocházejí většinou od cestovatelů, kteří pomáhali v 19. století Vojtovi Náprstkovi budovat jeho muzeum. Jiřina Todorovová se zasloužila o pečlivé zpracování celé sbírky (2 podsbírký v rámci CES v počtu více jak 30 tisíc jednotek), průběžně ji digitalizuje, odborně zpracovává a přibližuje veřejnosti. Je autorkou několika úspěšných výstav, např. *Toulavé boty – fotografie z cest Josefa Kořenského* (1996), *Účes dělá ženu, ale i muže* (1998), *Světlo nad Tripolisem – fotografie Bedřicha Machulky* (2001), *Vrázovy fotografie z Venezuely* (2004) aj. Podílela se rovněž autorsky na výstavách v Indonésii, Africe, Jižní Koreji aj. O svěřených fondech často informuje na vědeckých konferencích a seminářích.

Ve svých odborných pracích často objevuje dosud nepublikované skutečnosti,

kteří opírá nejen o dokonalé znalosti obrazového materiálu, ale často i neznámých archiválií. Nejcennější jsou její monografie věnované cestovatelům a často také fotografům, jako byli *Enrique Stanko Vráz* (2006), *Bedřich Machulka* (2009), *Josef Kořenský* (2011) či *Viktor Mussik* (2013). Spojení práce etnografa a znalce fotografií přináší velmi dobré výsledky, protože mnohdy zobrazené zajímavosti může odhalit jen problematiky znalý etnograf. I když na počátku vědecké práce kolegyně Todorovové bylo studium stravy, v Náprstkově muzeu se její zájem rozšířil i na další projevy materiální kultury a od středočeského, případně plzeňského regionu se její „akční rádius“ rozšířil na celý mimoevropský svět. Práce ve sbírkovém oddělení Náprstkova muzea ji tak po odborné stránce naplňuje i uspokojuje. Svě výsledky konfrontuje s tuzemskými i zahraničními institucemi a získala tak celkový přehled o evropských sbírkách nejstarších fotografií mimoevropského světa.

Od roku 2009 je rovněž výkonnou redaktorkou časopisu *Annals of the Náprstek Museum*, kde velmi pečlivě a svědomitě spoluvytváří obraz muzejních sbírek, který se prezentuje především zahraničním čtenářům. Nezanedbatelná je rovněž její práce popularizační. Pro nejširší veřejnost vystupuje v rozhlasu, publikuje a přednáší v Praze i mimo ni a také se aktivně podílí na programech pro děti, pořádaných muzeem především v rámci muzejních nocí.

Je odbornicí a znalkyní nejstarších etnografických fotografií a jejich znalostí často využívají jak média, tak i autoři odborných studií a knih, kterým pomáhá jak svými posudky, tak i poskytováním informací. Náprstkovo muzeum má v Jiřině Todorovové pracovníci, která po všech stránkách napomáhá vytvářet jeho dobré jméno jak doma, tak i ve světě. Přejme jí do dalších let mnoho sil a nezlomného a zvidavého ducha.

Milena Secká

Odešel Jan Souček

Na zasedání poslední redakční rady *Ethnologia Europae centralis* 23. ledna 2014, kdy jsme se naposledy s Honzou Součkem viděli, na okraj své dlouhodobé nemoci s nadsázkou prohodil, že si dává čas tak do léta. I když se asi hodně přemáhal, pracoval v oboru i mimo něj do posledních sil. Nemoc byla rychlejší, zemřel v brněnské Vojenské nemocnici nad ránem 13. února 2014.

Na podzim roku 1964, on po neúspěšné snaze dostat se na archeologii, jsme spolu nastoupili na jednooborové studium národopisu na Filozofickou fakultu UJEP v Brně, na katedru „rodinného“ typu. Byli jsme totiž v ročníku čtyři, čímž bylo

jednoduché pro naše přednášející získat přehled o našich (ne)schopnostech. Student Souček vynikal výřečností, dobrou pamětí a schopností se dobře písemně vyjadřovat. Jako diplomovou práci si vybral téma *Představy spojené se smrtí člověka, se zemřelými a pohřební obřad na moravských Kopicích*. Tedy z oblasti, kterou si při svých výzkumech zamiloval.

Po čtvrtém ročníku jsme oba nastoupili na místo odborného pracovníka do Ústavu lidové kultury do Strážnice, do národopisného oddělení vedeného Josefem Tomšem. Pro oba to byla velmi dobrá volba; já jsem získala zkušenosti s redakční prací, Honza začal pracovat na plánech výstavby Muzea vesnice jihovýchodní Moravy. Expositice muzea v přírodě se začala budovat v roce 1974 a tu spolu s Václavem Frolcem, Josefem Tomšem a Otakarem Máčem mohl uplatnit především své odborné a hlavně organizační schopnosti. Po úmrtí Vítězslava Volavého v roce 1983 začal zastávat funkci ředitele. Mimo vedení ústavu se odborně zaměřoval především na hmotnou kulturu a problematiku související s lidovým stavitelstvím na Slovácku. Asi od poloviny 80. let 20. století se stal po Václavu Frolcovi vedoucím subkomise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení. Tomuto tématu věnoval řadu studií a článků především v Národopisných aktualitách, Slovenském národopise a dalších monografických pracích z pořádaných konferencí na téma lidových staveb. I když na pozici ředitele ani odborného pracovníka ÚLU Strážnice dlouho nesetřval, lidové stavitelství se stalo jeho celoživotním odborným zájmem.

V roce 1990, kdy s novou koncepcí Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici zanikl časopis *Národopisné aktuality*, někteří členové redakční rady hledali možnosti, jak tento časopis nahradit. Vznikl časopis *Ethnologia Europae centralis*, k jehož realizaci velkou mírou přispěl i sám Jan Souček, který se stal brzy jeho vydavatelem.

Jeho posledním odborným počinem se měl stát referát s názvem *Stavba vědeckých kopií hliněných staveb v Muzeu vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici*, se kterým se počítalo v rámci příprav mezinárodního symposia *Tradiční hliněné stavby*. Zde měl představit muzejní projekt ve Strážnici ze 70. a 80. let 20. století, k čemu už bohužel nedošlo.

Na Honzu Součka budeme vzpomínat především jako na bonvivána, který měl rád život, často na ústnatého, který nás, zbývající tři kolegyně z oboru, mnohdy častoval svými osobitými a říznými výroky; což nikdy nemyslel zle a ani jsme se nikdy na něho za to nezlobily.

Na poslední rozloučení do brněnského krematoria se sešla řada smutečních hostů z dalekého Svidníka, Liptovského Mikuláše, Martina, Bratislavy či Prahy, což dosvědčovalo, že Honza byl dobrý kolega, kamarád, a jak řekl v závěrečné řeči Jan Souček, syn: „*Můj táta byl frajer*.“ A my zúčastnění jsme tiše souhlasili.

Ludmila Tarcalová

ALENA KRÍŽOVÁ A KOL.:
***Archaické jevy tradiční lidové
 kultury na Moravě***

Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie 2011, 200 stran (Etnologické studie 9)

Publikace *Archaické jevy tradiční kultury na Moravě* představuje již devátý svazek v rámci edice Etnologické studie, vydávané od roku 2006 Ústavem evropské etnologie Masarykovy univerzity v Brně. Dílo kvalitou navazuje na předchozí publikace této pozoruhodné řady, ve které (přes její poměrně krátkou existenci) již nechybí ani práce monografického charakteru. Kolektivní monografie sestavená z deseti příspěvků členů, ale i doktorandů Ústavu evropské etnologie se zaměřuje na dokumentaci a výzkum tradiční kultury na Moravě. Ačkoliv se mnohdy jedná již o zmizelé jevy, jejichž zpracování je možné provádět především pomocí zachovaného materiálu v archívech a muzeích, dokazují autoři jednotlivých statí, že i ve zdánlivě informačně vyčerpaném prostředí nalézá své uplatnění terénní výzkum jako stále aktuální metoda etnologického sběru dat.

Lidové stavitelství je zastoupeno v uceleném bloku prvních tří příspěvků. Setkáváme se s podrobným rozbořením specializovaných témat, jakými jsou architektonická specifika mikroregionu, pevně vymezeného jazykovou hranicí nebo technologie výroby, rozšíření a užití tzv. válků z nepálené hlíny na Hané. Autoři si všímají kulturních odlišností a vývojových etap vzhledem k požadavkům na funkci domu,

nevyhýbají se přitom ani terminologickým problémům a interkulturní komparaci. Příspěvky o lidové architektuře Němců na Vyškovsku a tradičních stavbách Jeseníků pak přinášejí cenný vhled do dlouho upozadované problematiky etnologie bývalých německojazyčných oblastí. Posledně zmiňovaný článek vyniká přehledným uspořádáním. Jednotlivé objekty i konstrukční prvky staveb uvádí autor v souvislostech s jejich funkcí. Ve stejném duchu pak pokračuje o využití jednotlivých místností a prostor v provázanosti s jejich inventářem. Téma se širokým záběrem, globálně pojaté pojednání o lidové architektuře včetně sakrálních staveb jesenické kulturní oblasti by zasloužilo samostatné zpracování formou monografie.

Druhý velký blok příspěvků zpracovává problematiku spojenou s výzkumem lidového oděvu. Dějiny technologie pletení na rámu jsou pojaty v hlubším kontextu prolínání a ovlivňování slohové, městské a vesnické kultury a poskytují tak cenný ucelený vhled na jinak velmi strukturované téma etnologického výzkumu. Autorka rovněž naráží na ve své rozmanitosti doposud neustálenou oborovou terminologii, kteréžto téma je šířeji rozvedeno v pojednání o *rubáších* a *rubáčích*. Zde za pomoci komparativního přístupu sledujeme historii oděvní součástky a terminologických posunů; téma přitom nadále zůstává otevřené dalšímu výzkumu. Příjemně překvapí nejen způsobem zpracování rovněž velmi potřebný příspěvek o zástěře – prastaré součásti evropské oděvní kultury

všech společenských vrstev – s důrazem na její praktickou i významovou hodnotu. Krojový úsek završuje obsáhlá studie věnovaná soukenným kalhotám v karpatské kulturní oblasti, která zaujme zejména podrobným rozбором výrobních postupů a stříhu; významné místo zde však zaujímá i sledování procesu zanikání lidového oděvu a jeho funkce v tradičním prostředí spojené s problematikou umělé obnovy prostřednictvím výroby replik vedoucí k uniformní unifikaci.

Tematicky kompaktní celky doplňují tři samostatné příspěvky z oblasti rukodělné výroby, obyčejové tradice a lidové víry. Seznámíme se tak s dodnes ještě zcela nezpracovaným tématem drobných výrobků z méně známých či v dnešní době odpadních surovin získaných těžbou dřeva při provedení rekonstrukcí zaniklých výrobních postupů a demonstraci užití v praxi, kterou umožnila spolupráce s Valašským muzeem v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm. Autor pojednání o vynášení smrti pak zaměřuje svou pozornost na proměny terminologie, podoby i posunu významu samotné figuríny zpodobňující smrt při tomto doposud aktuálním obyčeji moravského Záhoří. Publikaci uzavírá úvaha o magických předmětech, ale i praktikách a lidové víře moravského venkova, shrnující dosavadní přístupy a nastiňující nové metodologické možnosti výzkumu.

Ačkoliv je publikace věnována tradiční kultuře Moravy, jednotlivé studie svým významem bezesporu přesahují geograficky vymezené mantinely a stávají se

nezanedbatelným přínosem pro etnologický výzkum v evropském kontextu.

Daniel Dědovský

**RICHARD BIEGEL –
MICHAELA OTTOVÁ – JAN
ROYT – MICHAL TEJČEK:
*Divotvůrkyně Přeštická. 300 let
obrazu a poutí***

České Budějovice, Tomáš Halama 2012,
190 stran, barevné a černobílé obrazové
přílohy

Kdo se až doposud chtěl dozvědět něco o určitém poutním místě v Čechách, musel buď podstoupit pátrání v množství regionální literatury, anebo sáhnout do více jak stoleté knihy Julia Košnáře, která ovšem zahrnuje pouze důležité poutnické svatyně stejně jako novější topografický průvodce českými poutními místy Zdeňka Boháče nebo Jiřího Černého. V případě zájemců o poutní místa západních Čech pak svítla jistá naděje, neboť na sklonku roku 2012 se na pultech knihkupectví objevila publikace, která se detailně věnuje historii milostného a zázračného obrazu Panny Marie Přeštické.

U samotného zrodu přeštického mariánského poutního místa stála zázračná událost v podobě záře uvnitř tamního kostela. K církevnímu schválení a uznání obrazu Panny Marie Přeštické za zázračný došlo 27. dubna 1711. Svou největší slávu prožilo mariánské poutní

místo pod správou benediktinů z Kladru, a to v letech 1711–1785. Třísté výročí trvání přeštických poutí pak zavadlo příčinu nejen k církevním oslavám, nýbrž i k uspořádání výstavy *Historie milostného a zázračného obrazu Panny Marie Přeštické* a především k vydání odborné publikace.

Anotovaná kniha je vyústěním archívních, historických a umělecko-historických výzkumů podniknutých k příležitosti jubilea. Odborné i laické veřejnosti se tak nabízí první ucelený soubor studií vztahujících se převážně k různým aspektům dějin mariánského poutního místa v Přešticích, případně k dalším tématům z oblasti mariánské úcty, poutnictví a hmotné kultury poutních míst. Vedle promyšlené typologie barokních poutních komplexů na území Šumavy a západních Čech se autoři detailně věnují historii a rozboru podoby zázračného obrazu Piety Přeštické a jeho devoční kopie uložené v kostele v Přešticích. V kontextu dějin výtvarného umění a barokní poutní architektury je nahlíženo na Kiliána Ignáce Dientzenhofera, tvůrce chrámu Nanebevzetí Panny Marie v Přešticích.

Jednu z nejrozsáhlejších částí publikace představuje pozornost zaměřená na zdejší poutní každodennost a rozbor přeštických zázračných vyslyšení v širších kulturních souvislostech. Nedílnou součástí publikace tvoří také bohatá obrazová příloha.

Markéta Holubová

**BERNO HEYMER –
WINFRIED ABFALD:
*Hinterglasmalerei. Die
Hinterglasbildersammlung
des Altertumsvereins 1851
e.v. Riedlingen im Museum
„Schöne Stiege“***

Riedlingen, Museum Schöne Stiege
2012, 149 stran

Sbírka podmaleb v riedlingenském muzeu Schöne Stiege je pro zájemce o řemeslnou a zlidovělou malbu na skle bezesporu atraktivní. Přestože nepatří do kategorie nejvýznamnějších kolekcí (obsahuje 246 podmaleb na skle), je z hlediska provenience artefaktů velmi rozmanitá. Navíc je celá vystavena jako součást stálé expozice a prezentována prostřednictvím zastoupených regionálních a dílenských okruhů i časového rozvrstvení produkce. Z tohoto důvodu se v roce 2010 konala v Riedlingenu i mezinárodní putovní konference *Hinterglaskunst* každoročně uskutečňovaná v lokalitách, jež prosluly tradicemi výroby podmaleb, a při muzeích vynikajících sbírkovými fondy.

Katalog riedlingenské sbírky je dílem badatele Berno Heymera, který se mj. specializoval na tvorbu rokokového augsburgského malíře Johanna Wolfganga Baumgartnera (1702–1761), a čestného ředitele muzea Winfrieda Aßfalda. Publikace obsahuje barevné reprodukce všech podmaleb sbírky, případně jejich detailů a navíc osmi grafických předloh. Úvodní pasáže stručně seznamují s obecnými aspekty

problematiky podmalby, malby za studena na spodní straně tabulového skla (podkapitoly: *Geschichte; Technik der Hinterglasmalerei; Vorlagen; Rahmen von Hinterglasbildern*). Těžiště publikace spočívá v oddílech věnovaných jednotlivým regionálním variantám. Každá z nich je představena krátkým textem o vývoji a znacích produkce a reprodukci příslušných podmaleb.

Jádro sbírky tvoří výrobky bavorských středisek (Augsburg, Staffelsee), které doplňují importy z dalších oblastí, mj. z Čech a Rakouska. Na čelním místě stojí oblast Staffelsee, kde v několika obcích (Oberammergau, Murnau a Seehausen) působila v průběhu 18. a 19. století řada malířských rodin. Tamní podmalby patří v německém prostředí k nejrozšířenějším a v Riedlingenu představují více jak polovinu sbírky. Typickým vývozním artiklem se staly zvláště drobné podmalby s kruhovými „karafiátovými“ kartušemi. U nás se však s importy z této oblasti setkáme pouze v ojedinělých případech (sbírka Jindřicha Jindřicha v Domažlicích, Etnografické oddělení HM NM v Praze). V českých muzejních fondech se pak patrně nenachází ani jedna podmalba z bavorského Kaufbeurenu, kde se v relativně krátkém časovém úseku (1750–1790) malovaly nesmírně zajímavé evangelické podmalby (toto centrum reprezentují čtyři exponáty ve sbírce.) Analogická je u nás absence importů ze Schwarzwaldu, další významné výrobní oblasti ležící západně od Riedlingenu poblíž hranic s Francií, která je ve sbírce zastoupena devíti exempláři.

Druhé místo v riedlingenské kolekci (31 tamních podmaleb) zaujímá Augsburg, celoevropsky důležité středisko uměleckých řemesel i cechovní malby na skle, jejíž vrcholná etapa spadá do údobí 1750–1810. Význam města je vzhledem k malbě na skle umocněn tím, že proslulo jako sídlo tiskařů, jejichž mědirytiny sloužily jako předlohy pro malíře podmaleb. Ostatně i v českém prostředí představují nejčastější zástupce řemeslné malby na skle augsburgské importy spolu s podmalbami z novoborské dílny Vincenze Jankeho.

Na území západních a jižních Čech se v muzejních sbírkách lze rovněž setkat s importy z dílen Bavorského lesa, zvláště Raimundsreutu a Neukirchenu b. Hl. Blut, jež ve sbírce představuje celkem 29 podmaleb. Pozoruhodné jsou zvláště výrobky z Raimundsreutu, kde malba na skle kvetla dlouhé časové údobí od poloviny 18. století do 70. let 19. století. Raimundsreutské podmalby představují jednu z neoriginálnějších ukázek zlidovělého malířství. Naproti tomu obrázky na skle z Neukirchenu, jejichž výrobu podnítila existence proslulého poutního místa, mají blíže k řemeslné podmalbě ovlivněné slohovým barokním malířstvím.

K českým výrobním střediskům se pak ve sbírce hlásí celkem 11 exponátů. Jedna typická podmalba s kruhovou kartuší pochází ze šumavské Kvildy, grisaillová podmalba z Chebska a tři podmalby z jihočesko-rakouského pohraničí, kde nejvýznamnější dílny ležely v českém Pohoří a rakouském Sandlu. Šest podmaleb je tzv. sklářského typu.

Centrální malovaná část je doplněna ozdobnými edikulami vytvořenými výbrusem a řezáním skla a doplněna zrcadlovým či sazově černým pozadím. Tři z nich autoři správně zařazují do severočeské sklářské oblasti, pro niž byl tento druh produkce typický. U zbývajících tří, které jsou rovněž severočeského původu, však uvádějí dolnoslezskou (kladskou) provenienci a toto sporné určení je i největší výhrada, jakou lze proti publikaci vznést. Zbytek sbírky (28 podmaleb) představují výrobky z jižního Německa a importy ze vzdálenějších oblastí, mj. z Tyrolska, Itálie, Španělska a proveniencně neurčené exempláře.

Přestože sběrná oblast muzea leží poměrně daleko od našeho území a s většinou typů podmaleb se lze na našem území setkat spíše ojediněle, má publikace B. Heymera a W. Aßfaldy význam i pro českou odbornou veřejnost. Je dobrým metodologickým příkladem katalogového zpracování konkrétního sbírkového fondu podmaleb, jaký by byl žádoucí alespoň u nejvýznamnějších českých kolekcí. Podává i obraz o profilu sbírky v odlišném geografickém prostředí, přičemž zastoupení jednotlivých regionálních variant, včetně importu z výrobních středisek na území českých zemí, pomáhá zpřesnit naše představy o tržních okruzích a rozptylu dílenských výrobků, jež jsou pro pochopení fenoménu zlidovělé malby na skle klíčové.

Luboš Kafka

ALEXANDRA NAVRÁTILOVÁ:

Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře

Praha, Vyšehrad 2012, 328 stran

V nedávné době byla odborná etnologická veřejnost obeznámena s novou publikací Alexandry Navrátilové *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře* vydané v roce 2012. Publikace plynule navazuje na monografii *Narození a smrt v české lidové kultuře* vydané taktéž v nakladatelství Vyšehrad v roce 2004, čemuž odpovídá obdobné členění a grafické zpracování. Poměrně rozsáhlé téma je zpracováno komplexně se snahou o zachycení všech aspektů ve různých oblastech lidského života.

Dílo je členěno do dvou hlavních oddílů, první část je věnována subtématu namlouvání a lásky, druhý oddíl se zabývá námluvami a svatbou. Oddíl popisující období namlouvání a lásky je pojat již od útlého věku člověka a zahrnuje také období dospívání, prakticky do období provdání. V rámci tohoto úseku je rozebírán taktéž společenský status neprovdaných či neoženěných jednotlivců, pojetí těla jako součásti procesu namlouvání, dále pak slovní a písemné milostné projevy a konečně milostný život našich předků v rámci výročních obyčejů. Na závěr tohoto oddělení autorka nezapomíná osvětlit častou úlohu magie a tajemných praktik využívaných za účelem vzbuzení či udržení touhy a lásky vysněného protějšku.

Druhá část knihy nesoucí název *Náměly a svatba* je rozdělena do tří pododdílů: *Obraz svatby jako sociokulturního ztvárnění lásky*; *Předsvatební čas ve znamení lásky a úcty k tradici a Svatba – splétání pout manželské lásky*. Pododdíl *Obraz svatby* je ve své podstatě kontextuálním úvodem k tématu svatebního rituálu a sňatečnosti, uvádí proměny charakteru svatby a spojených hodnotových norem v průběhu času.

Navazující text pak popisuje vztah partnerů a rodinné strategie spojené s volbou partnerů, obřad náměly v rituálním kontextu, církevní ohlášky, svatební obřadníky, zvaní na svatbu, dary v rámci svatebních obřadů a příslušnosti spojené se svatebním obřadem a konečně loučení se svobodným stavem mládenců a dívek. Poslední – třetí pododdíl části *Náměly a svatba* se pak soustředí na sousledný popis tradiční svatby a jednotlivých zvyků, kapitoly tedy postihují cestu ženicha pro nevěstu, církevní oddávky, zahrazování cesty v svatební obřadnosti, čepeň, ukládání na lože, převážení nevěsty do nového domova atd.

V rámci publikace je sociokulturní téma zpracováno na základě historických pramenů a zdrojů lidové proveniencí. Autorka pracuje se zdroji, jakými jsou penitenciály, soudní zápisy, matriky, memoáry, církevní prameny, záznamy v kronikách ad. Text je bohatě doprovázen obrazovým materiálem, ať již dokumentací původních listinných podkladů, dobovými fotografiemi, malbami, kresbami, a to průběžně v černobílém vyhotovení, tak také v barevné obrazové příloze. Obdivuhodný je také časový

rozsah využitého materiálu, kdy nejstarší využívané prameny pochází z konce 18. století. Kromě široké materiálové báze je potřeba vyzvednout práci s materiálem, jeho analýzu a popis, čímž je zajištěna hluboká retrospektiva. I když autorka upozorňuje, že interpretaci materiálových dokladů znesnadňovala absence jejich dobového určení, podařilo se zmapovat obecný charakter jednotlivých fenoménů v průběhu zkoumaného údobí.

Z pohledu vědeckého hodnocení je nutné se pozastavit nad úvodem knihy, kde se autorka nevyhnula hodnocení současné situace v oblasti sňatečnosti, rozvodovosti a partnerského soužití. Doslova uvádí, že *„V době obtěžkané alternativami různých způsobů soužití mužů a žen může připomenutí „prosté krásy“ a poselství tradiční lidové svatby evokovat alespoň na chvíli půvab dimenze lidského života založené na perspektivě svazku, v němž sdílejí prožitky a chvíle štěstí [...]“* V případě populárně naučné publikace takovéto hodnotící uvedení do problematiky lze akceptovat, ovšem u odborné publikace je tento přístup poměrně problematický, byť působí poeticky. Taktéž není jasné, proč autorka porovnává minulost se současnou situací, přestože to není úkolem díla, a navozuje idealizující pohled na minulost, což zjevně nekoresponduje s následující materiálovou studií.

Při celistvém pohledu na práci jako materiálovou studii je jasné, že se v tomto směru jedná o kvalitní dílo, ojediněle ve zpracování tohoto tematického materiálu. Jednoznačně můžeme mluvit o přínosu knihy etnologické obci zejména co

do ucelenosti zpracování tématu, může posloužit jako výchozí práce pro mladé etnology a studující zaměřující se na uvedenou oblast. Jako nesporný klad díla je propojení čtivého stylu s vědeckým zpracováním dokumentů archivní povahy, což tématu otvírá cestu i mimo akademickou obec. Na závěr nelze jinak než konstatovat, že česká etnologie i široká veřejnost dostává do rukou materiálovou studii, kterou můžeme sméle řadit mezi počiny našeho oboru roce 2012.

Klára Brožovičová

JANA TICHÁ:
***Gloria, gloria, gloria, aby
 ta trnečka rodila... Jaro
 na Rožnovsku. Výroční zvyky
 a slavnosti***

Rožnov pod Radhoštěm, Město Rožnov pod Radhoštěm 2012, 100 stran

Město Rožnov pod Radhoštěm vydává od roku 2003 ediční řadu s názvem Rožnovské malé tisky, na jejichž stránkách se obyvatelé města i všichni další zájemci mohou dočíst o nejrůznějších aspektech života, kultury a umění v bývalém lázeňském městečku. Jedná se o jedinečný projekt, jelikož zde najdou uplatnění nejen místní autoři, ale prostor je věnován rovněž přetiskům kronik a jiných rukopisných děl pojednávajících o tradiční kultuře Rožnova (např. kronika Aloise Bělunka *Ze*

života rožnovských valachů nebo staré rožnovské koledy a vánoční písně Josefa Tvarůžka). V roce 2012 vydalo město Rožnov v pořadí dvacátou první publikaci – *Jaro na Rožnovsku: Výroční zvyky a slavnosti*, jejíž autorkou je rožnovská rodačka, pracovnice Valašského muzea v přírodě Jana Tichá.

Publikace čtenáře provází jarním zvykoslovím, jak bylo slaveno v Rožnově, a zároveň poskytuje řadu dalších informací z okolních obcí, zmiňuje i původ a historický vývoj jarních zvyků a obřadů. Kniha je členěna do šesti částí, otevírá ji *Příběh rožnovské mařeny* a uzavírá kouzelná *Svatojánská noc*. Čtenář je poutavým způsobem vtažen do slavnostního chodu domácností obyvatel Rožnova, kteří se s velkou péčí připravovali na křesťanské oslavy významných okamžiků liturgického roku a zároveň úzkostlivě lpěli na pověrečných představách a dodržování magických obřadů. Vydává se také mezi koledníky, děti vynášející *mařenu*, *klapotáře*, chlapce chodící *po buďačce*. Má možnost poznat atmosféru stavění a kácení májí i slavnostních průvodů Božího těla.

Autorka se opírá o literaturu všeobecného i regionálního charakteru, čerpá také z obecních a městských kronik Rožnova a okolních obcí Vidče, Vigantic, Hutiska-Solance a Zašové, které v knize na několika místech zmiňuje. Podobu obřadů, jak se jejich obraz dochoval v pramenech a ve vzpomínkách pamětníků, vkládá do souvislosti s předkřesťanskou tradicí, odkazuje především na římskou podobu oslav jarní rovnodennosti a letního slunovratu

– centrálních astronomických bodů jarního zvykosloví, často se pak odvolává k pohanským kořenům magických úkonů i k přetavování dřívě čistě pohanských prvků v elementy přijatelné a přijaté katolickou církví, zmiňuje i židovskou tradici. Klade přitom důraz na symboliku barev a očistné a plodivé síly přírody. Autorka popisuje, jak církevní obřady navázaly na starší tradici a využily ji k uctívání křesťanského Boha a jakým způsobem byly artefakty, přírodniny či pokrmy posvěcené v kostele používány k magickým úkonům. Ve výjimečných případech, jako u svěcení ratolestí na Květnou neděli, si autorka z ne zcela jasného důvodu vypořádává srovnáním s jinými částmi České republiky a dokonce se zahraničím, což ovšem na jiných místech knihy nečiní.

Zajímavé jsou postřehy ohledně změn ve funkcích obřadů, nejen těch zásadních, kdy se magie přeměnila v zábavu, rituál ve společenskou příležitost, ale i těch více subtilních a nenápadných, jako je pozvolné přetavování formy například zmiňovaného vynášení smrti, neboli *mařeny*, či změna vnímání a klesající počet účastníků svátku Božího těla na sklonku 19. století. Přínosem oproti jiným souhrnným publikacím je těsné navázání na konkrétní situaci v Rožnově. Autorka často cituje z kronik a uvádí příběhy konkrétních obyvatel Rožnova, především významných měšťanů, o nichž se místní autoři ve svých dílech zmiňovali. Čtenář se tak dozví, jak se svátky slavily v konkrétních rodinách.

Jelikož je většina jarních zvyků navázána na křesťanské svátky, prostor je

věnován také vysvětlení liturgických úkonů a významů křesťanského pojetí obřadů. Autorka nepředpokládá automaticky čtenářovu znalost problematiky a systematicky jej proto do ní uvádí. Propojuje také život domácností se životem farnosti.

Kulturním specifikem Rožnovska bylo v minulosti salašnictví a chov ovcí. Tento způsob obživy s sebou pochopitelně nesl potřebu zvláštního cyklu rituálů úzce navázaných na přírodu a její proměny, mezi nimiž byl například první výhon ovcí na pastvu, tzv. *redyk*, rozdělování *živého ohně*, či svatodušní *škračení vaječnice*. V některých pasážích týkajících se salašnictví autorka používá termíny jako *košár*, *míšaník* či *vrchař*, které jsou zřejmé odborníkům, řada běžných čtenářů, jimž je publikace určena, jim však nejspíš bez základního vysvětlení neporozumí.

V závěru knihy autorka popisuje pálení ohňů, které se odehrávalo v noci na svátek sv. Jana Křtitele. Zvyku samotnému, jeho nositelům a atmosféře je věnován velký prostor, ostatní aspekty této krátké, zato na pověrečné představy a magické praktiky bohaté noci, jsou však zmíněny jen okrajově, což je možná vzhledem k rozmanitosti jejich forem škoda.

Rožnov pod Radhoštěm je jednou z lokalit regionu Valašsko, o kterou byl v rámci národopisného bádání vždy velký zájem. Podhorské městečko v sobě v minulosti spojovalo dva světy – společnost lázeňských hostů a materiálně dobře zajištěných měšťanů obývajících centrum města a usedlosti pasekářů, rolníků a drobných hospodářů, jejichž život se ve všedních i svátečních chvílích vždy

točil okolo zemědělství, přírody a boje o zajištění úrody, o přežití. Ačkoliv existuje řada pramenů a publikací pojednávajících o výročních obyčejích na Valašsku, ucelená publikace pojednávající o výročních zvycích přímo na Rožnovsku nikdy nebyla vydána. Doufejme proto, že nezůstane jen u jarního zvykosloví a zdařilé publikace Jany Tiché a že Rožnovské malé tisky nabídnou v budoucnosti svým čtenářům celkový pohled na sváteční chvíle starých Rožnovanů.

Eva Románková

Mezinárodní konference Rok 1953 v Československu

Rok 1953 byl dozajista z historického pohledu rokem přelomovým, a to nejenom v rámci tehdejšího Československa, ale i z hlediska dění v celém východním bloku. Mezinárodní konference pořádaná ve dnech 17.–18. dubna 2013 v Českých Budějovicích zaměřila svou pozornost nejen na události celorepublikového charakteru, jako byla smrt tehdejšího československého prezidenta Klementa Gottwalda, peněžní reforma či zesilující snaha o kolektivizaci venkova, ale také na oblast regionálních dějin.

Vědeckou konferenci zaměřenou na tento rok a dění v jeho průběhu uspořádal Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) ve spolupráci s Jihočeským muzeem v Českých Budějovicích a Státním okresním archivem České Budějovice, v jehož prostorách se celá akce konala.

Pestrost aktivně se podílejících účastníků setkání odpovídala široké škále prezentovaných témat. S referáty vystoupili zástupci organizátorů konference (nejvíce pracovníci ÚSTR), dále představitelé filozofických fakult jednotlivých českých univerzit, zástupci Ústavu pro soudobé dějiny (ÚSD) AV ČR, regionálních muzeí a dalších institucí. Poměrně výraznou část příspěvků tvořily referáty pracovníků archivů. Ze zahraničních účastníků konference je třeba zmínit zástupce odborných institucí ze Slovenska a jednoho přednášejícího z berlínské univerzity.

Vzhledem k velkému počtu přihlášených zájemců byly příspěvky tematicky rozříděny do osmi bloků, které se časově kryly a probíhaly paralelně ve dvou přednáškových sálech. Celkem bylo na konferenci představeno více než čtyřicet příspěvků. Úvodní společný blok konference s názvem *Silové složky státu* se zabýval proměnami justice, kdy Kamil Nedvědický (Ministerstvo vnitra ČR) upozornil na paradox, kdy preference dělníků coby třídy v legislativě narážela v reálu na skutečnost, že sami dělníci se stávali její obětí. Sloučením Ministerstva národní bezpečnosti a Ministerstva vnitra v roce 1953, organizací, náplní jejich činností i kompetentností pracovníků se zabývali hned dva přednášející činní v ÚSTR. Fungování krajské StB na příkladu jižních Čech přiblížil kolega předchozích příspěvateľů Libor Svoboda.

Následovaly dva paralelně jsoucí bloky příspěvků, jeden věnovaný otázce vězeňství a pracovních táborů, druhý pak problematice kolektivizace. V něm zazněly i dva referáty od zástupců ze

Slovenska. Vladimír Varinský (Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela) hovořil o zkolktivizovaném zemědělství nikoli jako o „*velkovýrobě, ale malovýrobě ve velkém*“. Situaci v Prešovském kraji, kde docházelo také k rozpadům JZD, respektive JRD, se věnovala Lucia Šulejová (Historický ústav SAV), podle jejíchž výzkumů často rozpad JRD iniciovaly ženy.

Příspěvky mapující oblast kultury, vědy a sportu tvořily obsah dalšího tematického oddílu souběžného s blokem, jenž se zabýval problematikou církve a reakcí společnosti na smrt Klementa Gottwalda. Církevní politiku 50. let 20. století analyzoval pracovník ÚSTR Martin Jindra, který upozornil na skutečnost, že násilná politika vůči církvím spojovala její jednotlivé složky ve vzájemné pomoci. Smrti Klementa Gottwalda, respektive jejímu odrazu ve vybraném dobovém tisku, se věnovala Denisa Nečasová (Filozofická fakulta, Masarykova univerzita), která zároveň na osobnosti K. Gottwalda demonstrovala znaky politického náboženství.

V posledním bloku prvního dne konference, který nezastřešovalo společné téma, zazněly různorodé příspěvky. Prokop Tomek (Vojenský historický ústav) se věnoval letákovým akcím Svobodné Evropy, které byly realizovány ve třech vlnách v průběhu 50. let 20. století (nejen) na území Československa, pracovníci Státního oblastního archivu v Třeboni poté informovali o pramenné základně jejich instituce vážící se ke stejnému období.

Druhý den konference byl ve znamení příspěvkového maratonu, taktéž probíhajícího ve dvou blocích souběžně. První

sekce byla věnována KSČ a peněžní reformě. V jednom z příspěvků byly rozebírány ideologické důvody, které vedly k realizaci peněžní reformy, velká míra pozornosti byla v dalších referátech věnována průběhu reformy v regionálním kontextu a s tím souvisejícím propuknutím nepokojů a demonstrací, které tento krok vlády vyvolal.

Druhý blok tvořily čistě příspěvky z oblasti regionální historie. Irena Krčimlová (Moravský zemský archiv v Brně) se zaměřila na tzv. směrnici tří ministrů, poukázala na nedostatky v jejím provádění, a to na základě analýzy pramenů z Pelhřimovska. Akcí K na Lounsku se zabývala také Lenka Kaloušová (Filozofická fakulta UK). Další přednášející přispěli zprávami o dění v roce 1953 v Českých Budějovicích, v Klatovech, na Novopacku, Benešovsku a v Koloďích nad Lužnicí. Srovnávací pohled na situaci na Československu přinesl prostřednictvím komparace zápisů obecních kronik ve svém příspěvku Jiří Cukr (Státní okresní archiv České Budějovice).

Závěrem můžeme říci, že témata vážící se k roku 1953 dokázaly zcela bez problémů naplnit dvoudenní program konference. Přínosem celé akce bylo bezesporu zakomponování regionálního pohledu na dění v tomto roce. Příspěvky si budou moci zájemci v plném znění přečíst v kolektivní monografii, která vyšla tiskem ještě v roce pořádání konference.

Ingrid Pauknerová

Contents

Studies

<i>Zdeněk Uherek</i> , Ethnography as a Research Tool in Early 21st Century: A Contribution to the Discussion on Ethnological Methodology under the Conditions of the Czech Republic .. 4	
<i>Eva Šipöczová</i> , Socio-Cultural Probe in the Life of Current Seniors..... 31	
<i>Barbora Valešová – Veronika Kuthanová</i> , Festivities of a Village Community from the Perspective of School Chronicles: View of Records in School Chronicles of Selected Locations from the End of the 19th Century 45	
<i>Maciej Kurecz</i> , Dignified Matrons of Middle Nile Valley: Gender and Age in the Rural Society of Northern Sudan..... 64	

Personalia

Eva Urbachová's Life Anniversary (<i>Petr Lid'ák</i>)..... 80	
Selective Bibliography of Eva Urbachová (<i>Petr Lid'ák</i>)..... 83	
Best Wishes to Danuše Sedláková (<i>Helena Mevaldová</i>) 90	
Selective bibliography of Danuše Sedláková (<i>Helena Mevaldová</i>) 91	
Jiřina Todorová Celebrates an Anniversary (<i>Milena Secká</i>)..... 92	
Jan Souček Passed Away (<i>Ludmila Tarcalová</i>)..... 93	

Books

Alena Křížová a kol.: Archaické jevy tradiční lidové kultury na Moravě / Archaic Elements of Traditional Culture in Moravia (<i>Daniel Dědovský</i>)..... 95	
Richard Biegel – Michaela Ottová – Jan Royt – Michal Tejček: Divotvůrkyně Přeštická. 300 let obrazu a poutí / Virgin Mary of Přeštice: 300 Years of Painting and Pilgrimages (<i>Markéta Holubová</i>)..... 96	
Berno Heymer – Winfried Aßfald: Hinterglasmalerei. Die Hinterglasmalerei des Altermumsvereins 1851 e.v. Riedlingen im Museum „Schöne Stiege“ / Reverse Glass Painting. Collection of Reverse Glass Painting: Collection of Reverse Glass Painting Works Owned by Altermumsvereins 1851 e.v. Riedlingen in the “Schöne Stiege” Museum(<i>Luboš Kafka</i>)..... 97	
Alexandra Navrátilová: Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře / Courtship, Love and Wedding in Czech Folk Culture (<i>Klára Brožovičová</i>) 99	
Jana Tichá: Gloria, gloria, gloria, aby ta trnečka rodila... Jaro na Rožnovsku. Výroční zvyky a slavnosti / Gloria, Gloria, Gloria, May the Blackthorn Be Fruitful... Spring in the Rožnov Region, Annual Customs and Celebrations (<i>Eva Románková</i>)..... 101	

Conference

International Conference “The Year 1953 in Czechoslovakia (<i>Ingrid Pauknerová</i>) 127	
--	--

ČESKÁ
NÁRODOPISNÁ
SPOLEČNOST

1891